

การก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาภูมิหลังและประวัติชีวิตของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งมีผลต่อการก่อรูปความคิดทางการเมือง โดยพิจารณาถึงสภาวะแวดล้อมทางครอบครัว, ลักษณะส่วนตัว, การศึกษา ตลอดจนประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ท่านพุทธทาสได้รับ เรื่อยมาจนถึงสภาพการณ์ทางสังคมและการเมือง ในขณะที่ท่านได้เสนอความคิดออกมา ในการศึกษาของบทนี้ จะแบ่งขอบเขตของการศึกษาออกเป็น 3 ช่วงด้วยกัน คือ ช่วงแรก การก่อรูปความคิดในวัยต้น คือตั้งแต่ท่านพุทธทาสเกิด (2449) จนกระทั่งบวชเป็นภิกษุ (2469) ช่วงที่สอง ศึกษาการก่อรูปความคิดในช่วงสมณะคอนัน ก่อนการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม (2469-2475) และช่วงที่สาม การก่อรูปความคิดในช่วงหลังการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม (2475-ปัจจุบัน(2532)) ในตอนท้ายของบทนี้ เป็นการศึกษาสภาพการณ์ทางสังคมและการเมืองในช่วงปี 2516-2519 ที่มีผลต่อการก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ

การที่นักคิดคนหนึ่งจะสามารถพัฒนาความคิดของตน จนกระทั่งแสดงความคิดออกมา เผยแพร่ไปสู่สังคมในวงกว้าง นักคิดย่อมจะต้องผ่านกระบวนการพัฒนาความคิดตั้งแต่เกิดจนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ การเรียนรู้และซึมซับเอาแนวความคิดต่าง ๆ ทางสังคมและการเมือง เราเรียกกระบวนการพัฒนาความคิดนี้ว่า การอบรมกล่อมเกลาทางการเมือง หรือสังคมกรรมทางการเมือง หรือการเรียนรู้ทางการเมือง หรือการชักเถลาทางการเมือง จากคำภาษาอังกฤษตรงกันว่า political socialization) ซึ่งมีผู้ให้ความหมายไว้ดังต่อไปนี้.-

1. Michael Rush และ Phillip Atthoff ให้ความหมายว่า การเรียนรู้ทางการเมือง คือ "กระบวนการที่บุคคลได้มีความรู้หรือคุ้นเคยกับระบบการเมือง (political system) และกระบวนการที่กำหนดลักษณะแนวทางการเมือง การทำความเข้าใจเกี่ยวกับ

¹ Michael Rush and Phillip Atthoff, An Introduction to Political Sociology (London: Thomas Nelson and sons Limited, 1971), p. 16. อ้างใน สถิต นิยมญาติ, สังคมวิทยาการเมือง (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2524), หน้า 6.

ของบุคคล ตลอดจนลักษณะที่บุคคลมีปฏิกริยาหรือความรู้สึกร่วมกับปรากฏการณ์ทางการเมือง"

2. กรีนสไตน์ (Greenstein) ได้อธิบายความหมายของสังคมนิยมทางการเมือง (Political socialization) เป็น 2 ลักษณะ คือ ความหมายกว้าง ๆ และความหมายในแนวแคบ²

2.1 ความหมายในแนวแคบ สังคมนิยมทางการเมือง คือ "การให้ข่าวสารทางด้านการเมือง การปลูกฝังค่านิยมด้านการเมือง และการให้ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติต่าง ๆ ในด้านการเมืองอย่างมีเจตนา ซึ่งกระทำโดยองค์กร (agents) ที่มีความรับผิดชอบอย่างเป็นทางการในเรื่องการอบรมสั่งสอน"

2.2 ความหมายกว้าง ๆ ได้แก่ "การเรียนรู้ทั้งหมดเกี่ยวกับการเมืองที่เกิดขึ้นในทุกช่วงของชีวิตมนุษย์ ไม่ว่าจะการเรียนรู้นั้นจะเป็นแบบทางการหรือไม่ทางการ จะมีเจตนาหรือไม่เจตนาก็ตาม"

3. สัญญา สัญญาวิวัฒน์ ไกล่ล่าวถึงองค์ประกอบของการชักเสลาทางการเมือง (Political socialization) ว่ามีดังนี้³

3.1 ความรู้และประสบการณ์ทางการเมือง เช่น ความรู้เกี่ยวกับระบบการเมือง ค่านิยม อุดมการณ์ ความเชื่อ บรรทัดฐานทางการเมือง องค์การทางการเมือง เป็นต้น เพื่อนำไปถ่ายทอด ปักฝังให้กับผู้รับการชักเสลา

3.2 การกระทำระหว่างกันทางสังคม (social interaction) หมายถึง บุคคลผู้ให้การชักเสลากับผู้รับการชักเสลาต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กันก่อน เพื่อเป็นการถ่ายทอดความรู้ สั่งสอนอบรมทางด้านการเมือง ฯลฯ

3.3 ภาษา (language) เป็นเครื่องมือสำหรับการถ่ายทอดความรู้สึกร่วมทางการเมืองที่สำคัญ ภาษานั้น หมายถึง ภาษาของสังคม และภาษาเฉพาะหรือศัพท์เทคนิคทางการเมืองด้วย

²Fred I.Greenstein, "Political Socialization", International Encyclopedia of Social Science, Vol.12 (1968), pp. 551-555.

อ้างใน สถิต นิยมญาติ, สังคมนิยมทางการเมือง, หน้า 6.

³สัญญา สัญญาวิวัฒน์, สังคมนิยมทางการเมือง: หลักการและประยุกต์ (กรุงเทพมหานคร: เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 204-206.

3.4 ความรักความชอบพอ (Affection) หมายถึง ความรู้สึกหรืออารมณ์
ของผู้ให้การชกเกลตาโดยเฉพาะ

4. ทิวนำ (agents) สำหรับการชกเกลตาทางการเมือง มีหลายประเภทด้วยกันคือ⁴
 - 4.1 กลุ่มปรมณูมิ ได้แก่ ครอบครัว กลุ่มเพื่อนเล่น เพื่อนร่วมงาน
 - 4.2 โรงเรียน
 - 4.3 พรรคการเมือง
 - 4.4 สื่อมวลชน
 - 4.5 ศักแทนศาสนา

โดยสรุปแล้ว การอบรมและการเรียนรู้ทางการเมือง จึงหมายถึง "กระบวนการอบรม
กล่อมเกลตาให้สมาชิกของสังคมเรียนรู้วัฒนธรรมทางการเมือง และโครงสร้างทางการเมืองทั้งแท้
วัยเค็กจนเป็นผู้ใหญ่ค่อนเนื่องไปตลอดชีวิต กล่าวคือ เป็นกระบวนการหล่อหลอมให้เกิดแบบฉบับของ
ทัศนคติ ความคิดเห็น และความรู้สึกในทางใดทางหนึ่งต่อระบบการเมือง"⁵

จากการศึกษาประวัติของมหาทมา คานธี รัฐบุรุษของประเทศอินเดีย ผู้มีส่วนอย่างสำคัญ
ในการนำอินเดียให้พ้นจากอำนาจของจักรวรรดินิยมอังกฤษ พบว่าท่านเกิดในครอบครัวที่เคร่ง
ศาสนาฮินดู ไม่กินเนื้อสัตว์ ท่านคานธีมีนิสัยซื่อตรง ไม่พูดปด และมีความเป็นตัวของตัวเองสูง
เมื่อท่านเค็กโตขึ้นก็ได้รับการศึกษากฎหมายจากประเทศอังกฤษ ทำให้ท่านมองเห็นถึงความไม่เป็น
ธรรม ซึ่งชาวอินเดียได้รับจากอังกฤษ ประกอบกับท่านได้อ่านหนังสือของนักคิดหลาย ๆ คน ได้แก่
หนังสือของ John Ruskin ชื่อ Unto this last ทำให้คานธีเกิดความเชื่อมั่นในความ
เสมอภาคของมนุษย์ และเชื่อมั่นว่าการออกแรงกายทำงานมิใช่เรื่องเสียศักดิ์ศรี ท่านคานธีได้
อ่านหนังสือของ Leo Tolstoy นักประพันธ์ชาวรัสเซีย สอนให้ท่านรู้จักใช้สันติวิธีต่อสู้กับอำนาจ
ต่าง ๆ นอกจากนั้นท่านคานธี ยังได้มีโอกาสอ่าน ภควัตคึกตา, คัมภีร์ไบเบิล และศึกษา

⁴สัญญา สัญญาวิวัฒน์, สังคมวิทยาการเมือง: หลักการและประยุกต์, หน้า 206-208.

⁵สนิท วรอนันต์, "การอบรมและเรียนรู้ทางการเมืองของนักเรียนนายเรือไทย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 17.

⁶รายละเอียด กู มหาทมา คานธี, อักษิประวัติหรือข้าพเจ้าทกลองความจริง แปลโดย
กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เคสิคไทย, 2525).

พุทธศาสนาอีกด้วย⁷ การศึกษาสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้ท่านคานธียึดหลักอิทธิงสา คือ การต่อสู้ด้วยสันติวิธีในการดำเนินงานทางการเมือง ท่านคานธีจึงเป็นผู้ที่ได้รับการเคารพนับถือจากประชาชนอินเดียจำนวนมาก และเป็นผู้นำในการเรียกร้องเอกราชของอินเดีย จะเห็นได้ว่าปัจจัยในการก่อรูปความคิดทางการเมืองของมหาตมา คานธี ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางครอบครัว การศึกษา ประสบการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนสภาพการณ์ทางสังคมและการเมืองในขณะนั้นด้วย ดังนั้นในการพิจารณาการก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธศาสนิกชน จะได้ใช้แนวทางการศึกษาเรื่องการอบรมกล่อมเกล้าทางการเมือง (political socialization).

การก่อรูปความคิดในวัยต้น (พ.ศ.2449-2469)

ท่านพุทธศาสนิกชน เค็มชื่อเงี่ยม หรือเงี่ยม ชื่อสกุลเค็ม แซ่โค้ว หรือโค้ว ต่อมาเปลี่ยนชื่อสกุลเป็น "พานิช" เกิดเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม 2449 ที่ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นบุตรคนโตของนายเซียง และนางเคลื่อน มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน 3 คน คือ.-

1. พุทธศาสนิกชน
2. นายยี่เก้ย ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น นายธรรมทาส พานิช
3. นางกิมซ้อย พานิช ปัจจุบันถึงแก่กรรมแล้ว

บิดามารดาของท่านพุทธทาสประกอบอาชีพค้าขายของเบ็ดเตล็ดในตลาดตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา มีฐานะดีพอสมควร ในวัยเด็กท่านพุทธทาสได้รับการศึกษาจากวัดโพธาราม ตั้งแต่ อายุ 8 ขวบ จนถึง 11 ขวบ โดยในช่วงนี้ท่านใช้ชีวิตที่วัด เมื่ออายุ 11 ขวบ จึงได้ออกจากวัดมาอยู่บ้านเพื่อเรียนหนังสือที่โรงเรียนโพธิพิทยากร วัดโพธาราม จนจบชั้นมัธยมปีที่ 2 ในปี 2463 เนื่องจากบิดาของท่านมาเปิดร้านค้าอีกแห่งหนึ่งที่ตำบลตลาด ท่านจึงลาออกจากโรงเรียนโพธิพิทยากร มาเรียนต่อชั้นมัธยมปีที่ 3 ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ เมื่อจบชั้นมัธยมปีที่ 3 บิดาของท่านได้ถึงแก่กรรม ท่านจึงต้องออกจากโรงเรียนมาช่วยมารดาค้าขายที่ตำบลพุมเรียง ขณะนั้นท่านพุทธทาสมีอายุได้ 17 ปี

⁷รายละเอียด ดู ปรึชา ซอพุมมา, คานธีในโลกหนังสือ (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์ทานตะวัน, 2527).

ท่านพุทธทาสภิกขุสนใจวชตามประเพณี เพื่อไปรกรमारค่า โดยเข้าอุปสมบทเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ.2469 ขณะที่ยังอายุได้ 20 ปี โดยอุปสมบทที่วัดอุมล อำเภอลำปาง มีพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง วิมาโล) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระปลัดห่ม อินฺทโชติ เจ้าอาวาสวัดนอก (อุมล) และพระครูศักดิ์ อมฺรชโยโต เจ้าอาวาสวัดหัวคู (วันัย) เป็นพระคู่สวด ได้รับฉายาว่า "อินฺทปญฺโญ" เมื่อวชแล้วจึงไปจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่ห่มเรียง

เมื่อได้กล่าวถึงประวัติชีวิตตอนต้นของท่านพุทธทาสพอสังเขปไปแล้ว ต่อไปจะศึกษาถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการก่อรูปความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสในวัยต้นนี้

1. ลักษณะส่วนตัวและสภาพแวดล้อมทางครอบครัว

ท่านพุทธทาสเป็นผู้ที่มีลักษณะส่วนตัวที่แตกต่างไปจากผู้อื่น ประเวศ วัสี ไก่กล้า ถึงลักษณะเด่นของท่านพุทธทาสไว้ดังนี้⁸

1. สมองดี	5. ชอบใช้ปัญญาเจาะลึก
2. ไม่เชื่อง่าย	6. อิทธิบาท 4 สูง
3. ปฏิเสธวัตถุนิยม	7. มีความสนใจและความสามารถในการสื่อสาร
4. พุทธิจริต	

ทัศนะของประเวศ วัสี เป็นการแสดงถึงลักษณะเด่นของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่ทำให้ท่านสามารถมีชื่อเสียงในด้านการเผยแผ่พุทธศาสนาผ่านสำนักปฏิบัติธรรมสวนโมกขพลาราม โดยงานพูดและงานเขียน ตลอดจนปาฐกถาธรรมที่ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยเป็นประจำทุกเดือน อย่างไรก็ตาม หากจะกล่าวถึงลักษณะเด่นซึ่งเป็นนิสัยส่วนตัวของท่านพุทธทาสที่มีส่วนในการก่อรูปความคิดทางการเมือง มีลักษณะที่สำคัญหลายประการ ดังนี้

ก. รักษรรวมชาติและชาวสังเกศ

ท่านพุทธทาสภิกขุในวัยเด็กเป็นผู้ที่รักษรรวมชาติ ชอบที่จะอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติดูแลรักษาธรรมชาติทุกครั้งที่มีโอกาส เมื่อใดมีโอกาสใกล้ชิดกับธรรมชาติครั้งใด ท่านจะสังเกศสิ่งต่าง ๆ ที่ท่านได้ไปพบมาอย่างลึกซึ้ง ทำให้ได้แง่คิดซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น

⁸ประเวศ วัสี, สวนโมกข์ ธรรมกาย สันติอโศก (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, 2530), หน้า 3-11.

ท่านพุทธทาสได้ให้สัมภาษณ์พระประชา ปสนุนชฺฌโม ถึงเรื่องที่ท่านออกไปจกญัตยานอกบ้าน ดังนี้

"ตอนเด็ก ๆ ครูพาออกไปบ้าง ออกไปเที่ยวกันเองบ้าง ออกไปเพียงแค่ว่าเขาเรียกว่า พลับพลา ไม่ทองขามฝั่งไป ก็ไ้ไปไ้ปลา จับปูมา แมงคาทะเล ที่มันขึ้นมากินหญ้าฉักใบยัย ตอนน้ำขึ้นอ่อน ๆ หอยก็มี เด็ก ๆ ทำแค่นั้น มันก็ไ้คิดมีอกกลับมา แตะออกไปหาโดยเจตนา นั้นไม่มี เพราะโยมห้ามเด็ดขาด ถ้ารู้ว่าไปเที่ยวแบบนี้ กลับมาก็ถูกดู เมื่อโตขึ้นหน่อย แมงแกลงหาเรื่องไปเยี่ยมมีใครบ้างที่ค่าบลกะกรบ ก็แอบไปจับปูแสมกัน สนุกมาก พอ น้ำขึ้นอ่อน ๆ ปูแสมมันต้องขึ้นมาจากรู น้ำมันท่วม มันอยู่ตามปากรู เราไม่เคย เพื่อนที่เคย เขาก็จับกันไ้จ่าย ๆ คือทำไม่รู้ไม่ชี้ เขามีความมีใสใจเลย ถ้ามีไปทำซ้ำ ๆ มันก็ไ้ก้เอา เร็ว ๆ มันก็ไ้ไม่ทัน อย่างนี้รู้สึกสนุก . . . สำหรับผมเหมือนอนกับไปศึกษา ศึกษาทุกอย่างที่เราไม่เคยเห็น จะคงไปอย่างไร จะดังไปอย่างไร ไม่เคยเห็น เหมือนกับไปเข้าโรงเรียนศึกษาอาชีพ . . ."⁹

อีกตอนหนึ่งที่แสดงถึงความช่างสังเกตและจกจำความรู้ต่าง ๆ ที่ไ้รับมาโดยแม่นยำ

"ความรู้เรื่องสมุนไพร เรื่องยาโบราณนี้ ผมไ้มาจากทั้งทางบ้านและทางวัด อย่างไ้ก้ วัดทุกคนจะรู้ ถ้าไปถูกบุงที่คสถานอยู่ตามใบไม้ ขนยาวสีเหลือง พอถูกไม้ทองถาม ควักข้มูก มาดู ๆ ๆ มันก็หาย ก็ไ้ว่ายหาหมองยาอะไรที่ไ้กันนี้ในสมัยนั้น มันทำให้เราคิด โอนพระเจ้า หรือธรรมชาติเขาไ้มาคูกัน แล้วเราไม่รู้เอง . . ."¹⁰

นิสัยรักธรรมชาติและช่างสังเกตของท่านพุทธทาส เป็นที่มาแห่งความคิดในการ มองธรรมชาติเป็นแกนกลาง ความคิดที่ว่าให้มนุษย์อยู่อย่างสอดคล้องกับสภาวะธรรมชาติมากที่สุด มีไ้เป็นนายเหนือหรือควบคุมธรรมชาติ รายละเอียดของเรื่องนี้จะไ้เสนอไว้ในบทธรรมะกับการ เมือง

ข. ไม่เชื่อไสยศาสตร์และโหราศาสตร์

ท่านพุทธทาสพิจารณาไสยศาสตร์ว่าเป็นศาสตร์สำหรับผู้ล้มเหลว เป็นสิ่งจำเป็น สำหรับผู้ที่มีปัญญาไม่สูงพอ ไสยศาสตร์มีไ้ศาสตร์ สำหรับชาวพุทธ เพราะพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหา

⁹พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนชฺฌโม, อัครชีวประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนชยา (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2529), หน้า 36-37.

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

ด้วยเหตุผล ส่วนโหราศาสตร์นั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่าพุทธศาสนามีข้อเสนอให้เชื่อเรื่องนี้¹¹ ในทางตรงกันข้าม พุทธศาสนาสอนให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว ทำจิตใจให้ผ่องใสบริสุทธิ์ หรือมีความสะอาด สว่าง สงบ

การไม่เชื่อเรื่องไสยศาสตร์ของท่านพุทธทาสนั้น ได้แสดงออกมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก คือท่านพุทธทาสไม่เชื่อเรื่องผี ท่านกล่าวว่า "ผมเป็นคนทะเล้ง ไม่กลัวผี เราแสดงตัวเป็นผู้ไม่กลัวผี ไม่เชื่อผี ตั้งแต่เป็นเด็กวัยรุ่น. . ." ¹² และท่านได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับไสยศาสตร์ไว้ว่า ". . .อะไรที่อธิบายไม่ได้ก็เป็นของลึกลับไป เป็นไสยศาสตร์ไปเลย มันก็มีผลได้ความเชื่อมงาย ไม่ใช่จะไม่มียผลเลย คือเชื่อง่ายเชื่อแล้วสบาย แค่นี้ไม่รอก ในที่สุดก็มีปัญหาอีกอย่างนี้เรียกว่ายงมงาย แต่ถ้ามองอีกทีหนึ่ง ก็มีประโยชน์ไปตามแห่งความมงาย ให้คนนอนหลับได้ ไสยศาสตร์เสกเป่าให้คนนอนหลับได้. . ." ¹³

การไม่เชื่อโหราศาสตร์ แสดงให้เห็นตั้งแต่ตอนที่ท่านบวชเป็นภิกษุ ดังเช่นที่พระครูปลัดทูล ซึ่งเป็นพระคู่สวดตอนที่ท่านบวชเป็นพระหมอญ ได้ถูกวางชะคาของท่านพุทธทาสแบบเลขเจ็ดนิ้ว พระครูปลัดทูลย้ายอยู่เสมอว่าดวงของท่านพุทธทาสนั้นตกบักนี้ และขอร้องท่านพุทธทาสว่าอย่าสัก เพราะคนดวงอย่างนี้เมียจะมีชู ซึ่งท่านพุทธทาสก็มีได้เชื่อถืออะไร เพราะไม่เชื่อเรื่องหมอญมาแล้วเป็นนิสัย ¹⁴

ท่านพุทธทาสได้ย้ายเคียนพุทธบริษัทอยู่เสมอว่า อย่าเชื่ออะไรโดยง่ายโดยไม่ได้

¹¹ รายละเอียด ดู พุทธทาสภิกขุ, พุทธศาสตร์กับไสยศาสตร์ โหราศาสตร์กับพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2529).

¹² พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนนโม, อัศจรรย์ประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา, หน้า 19-20.

¹³ พุทธทาสภิกขุ และ เสรี พงศ์พิศ, "บทสนทนาว่าด้วยวิทยาศาสตร์แห่งความเป็นมนุษย์" ปวารายสาร 14, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2530): 148.

¹⁴ พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนนโม, อัศจรรย์ประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา, หน้า 60-61.

ไตรตรองพิจารณาพิเคราะห์เสียก่อน ท่านให้ยักหลักกาลามสูตร¹⁵เป็นหลักในการพิจารณาว่าสิ่งใดควรเชื่อหรือไม่ควรเชื่อ ไม่ใช่ว่าจะเชื่อตาม ๆ กันไป

นิสัยที่ไม่เชื่อไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ เป็นพื้นฐานที่สำคัญในความคิดที่เป็นตัวของตัวเอง ไม่คล้อยตามความคิดที่มีมาแต่เดิมในสังคม เป็นที่มาแห่งความคิดในเรื่องการศึกษาศาสตร์อย่างถึงรากฐาน และมุ่งถึงแก่นพุทธศาสนาคือการดับทุกข์

ค. นิสัยประหยัค

ท่านพุทธทาสเป็นผู้มีนิสัยประหยัค ทั้งนี้เนื่องจากมารคาของท่านเป็นผู้ที่สอนให้รู้จักประหยัค จนกลายเป็นนิสัยของท่านในเวลาต่อมา ท่านเล่าว่า.-

"ตัวอย่างการประหยัค เช่นอย่างคันกะทีน ขรรคมาเขาคันกันสองครั้ง เราคงทำถึงสามครั้ง เพราะหากองเอาไว้ที่เสร็จจากครั้งที่สอง มาทำให้ละเอียดแล้วคันอีกที น้ำกะทิ ยังได้อีก แยะเหลือเกิน โดยมากคนเขาขี้เกียจ เขาทั้งกัน คันสองครั้งแล้วจะทิ้ง เราเอามาทำ ๆ ๆ แล้วคันอีกที น้ำยังขาวจั๊วะ แล้วคันอีกเป็นครั้งที่สี่ ประหยัคกันถึงขนาดนี้ ที่บ้านอื่นเขาไม่ประหยัคกันถึงขนาดนี้

เมื่อกินนิสัยประหยัคเพื่อใหมันใช้น้อย แค่มันก็มีนิสัยประหยัคเพื่ออวดค้ำย เพื่ออวดการประหยัคก็มี คือแสดงว่า มีความรู้ในการที่จะประหยัค กลายเป็นเรื่องรู้ให้ดีที่สุด แม้ไม่จำเป็นต้องประหยัค ก็จะไม่ประหยัคเพื่อให้เห็นว่าทำได้"¹⁶

เมื่อท่านพุทธทาสยังเป็นเด็กนั้น ครูประจำชั้นได้บันทึกในสมุดประจำตัวของท่าน ว่ามีนิสัยเหมาะแก่การทำกรค้าขาย หลักฐานอีกท่อนหนึ่ง คือสมัยที่ท่านพุทธทาสยังเป็นเด็กวัด อาจารย์

¹⁵กาลามสูตร คือ วัชปฏิบัติในเรื่องที่ควรสงสัย มี 10 ประการ ดังนี้ 1. อย่าปลงใจเชื่อโดยการฟังตามกันมา 2. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา 3. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ 4. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ 5. อย่าปลงใจเชื่อเพราะทรงรท 6. อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน 7. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการศรัทธองตามแนวเหตุผล 8. อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าไคกับทฤษฎีที่พินิจไ้แล้ว 9. อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะว่าน่าจะเป็นไปไค้ 10. อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา คอเมื่อไครู้เข้าใจค้ำยตนเองว่า สิ่งไคเป็นกุศล อกุศล มีโทษ หรือไม่มีโทษแล้ว จึงควรละหรือปฏิบัติตามนั้น

¹⁶พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนชมโม, อัคชีวประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนชยา, หน้า 7-8.

ของท่าน เป็นผู้ยกบทประพันธ์ขึ้นมาว่า "ชกัณโธชิต ชชิตโธเจอม เตอม ๆ เณรนาค ปากมากไ้อ์หุณ
 สปัคนไ้อ์จ้อง ช็ร้องไ้อ์หุค มุกหัวไ้อ์ช่วย สุกสวหิรัญ สำคัญไ้อ์เกตุ ช็เหลกทาลวงนาค. . ." ¹⁷
 คำว่าชชิต แปลว่าชเหนียว แสดงถึงนิสัยประหยัคของท่านพุทธทาสได้เป็นอย่างดี

นิสัยประหยัคนี้ ก่อมาเป็นพื้นฐานของความคิดปฏิเสขสิ่งหุ่มเพ็ยและลัทธิ
 วัถกุนิยม

สภาพแวดล้อมทางครอบครัว

ท่านพุทธทาสภิกขุเกิดในครอบครัวของผู้ประกอบอาชีพค้าขาย ท่านได้รับอิทธิพลจาก
 มารดาในเรื่องของความประหยัคและความเลื่อมใสในพุทธศาสนา เนื่องจากมารดาของท่านเป็น
 ผู้ที่ยึดมั่นในการปฏิบัติธรรมตลอดมา อาชของท่านคนหนึ่งชื่อ "เสียง" บวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดพุมคงคา
 ในกรุงเทพฯ ได้ส่งหนังสือต่าง ๆ มาให้ท่านพุทธทาสอ่านอยู่เสมอ บรรยายภาคในครอบครัวทำให้
 ท่านพุทธทาสสนใจในการศึกษาพุทธศาสนา เมื่อมีมิตรสหายของมารดามาเยี่ยมเยียนพบปะสนทนา
 ธรรมและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกัน ท่านพุทธทาสเมื่อวัยห่มุได้ฟังผู้อื่นสนทนาธรรมก็มีความ
 สนใจ จึงไปค้นคว้าหนังสือที่ใช้เรียนนักธรรมตรี นักธรรมโท นักธรรมเอก รวมทั้งหนังสืออักษร
 มาอ่าน จนมีความรู้ความสามารถพูดได้ธรรมะได้ ชนิดที่คนทั่วไปสงสัยว่าคนหนุ่มอย่างนี้ไปรู้ธรรมะ
 มาจากที่ใด จนกระทั่งท่านได้รับฉายาว่า "อาจารย์ธรรมะหนุ่ม" มาตั้งแต่ก่อนบวชเป็นภิกษุ

สภาพแวดล้อมทางสังคมที่อำเภอไชยา ในช่วงวัยคันของท่านพุทธทาสนั้น เป็นสังคมที่
 สุขสงบ ประชาชนส่วนใหญ่มีอาชีพทำประมง ฐานะพอมีพอใช้ ประชาชนทั่วไปมีความเลื่อมใสใน
 พุทธศาสนา แต่ละบ้านจะมีม้าตักบาตรตั้งไว้ที่หน้าบ้าน ทางค่านทรพิยากรธรรมชาก็อุ้มสมบุรณ์
 ไม่ขาดแคลน นับว่าท่านพุทธทาสได้เกิดมาท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่มีพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมแห่ง
 จิตใจ ทำให้ท่านได้ซึมซับเอาแนวคิดต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา มาตั้งแต่ยังเยาว์เพศมราวาสอยู่

¹⁷พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดย พระประชา ปลนุณชมุโม, อัคชีวาประวัติของท่านพุทธทาส
เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 3 ชีวิตแห่งการศึกษา (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2529),
 หน้า 577.

2. การศึกษา

เนื่องจากในสมัยที่ท่านพุทธทาสยังเป็นเด็กนั้น วัคเป็นเสมือนมหาวิทยาลัยสำหรับชาวบ้าน เด็กชายทุกคนจะได้รับการอบรมขั้นต้นจากวัค ท่านพุทธทาสจึงใช้ชีวิตเด็กวัคที่วัคโพธาราม ตั้งแต่อายุ 8 ขวบ จนถึง 11 ขวบ การใช้ชีวิตเด็กวัคทำให้ท่านได้รับการอบรมทางพุทธศาสนา ได้แก่ การไหว้พระสวดมนต์ การอุปัฏฐากพระสงฆ์ นอกจากนั้นยังได้รับความรู้เรื่องสมุนไพร การฝึกระเบียบวินัยและการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ ท่านพุทธทาสจึงซึมซับเอาแบบแผนการประพฤติปฏิบัติของเด็กวัคมาตั้งแต่วัยต้นของชีวิต

เมื่อท่านพุทธทาสได้ลาออกจากโรงเรียน เมื่อจบชั้นมัธยมปีที่ 3 แล้ว ใฝ่มีการเปิดโรงเรียนนักรบเป็นแห่งแรกที่ตำบลพุมเรียง ทำให้ท่านพุทธทาสสนใจในการศึกษาธรรมะ ท่านได้ใช้เวลาว่างจากการค้าขายศึกษาธรรมะจากหนังสือหลักสูตรนักรบ ทำให้ท่านมีพื้นความรู้ทางธรรมะ ประกอบกับอาของท่านที่ชื่อ "เสียง" ซึ่งบวชอยู่ที่วัคพุมคงคาในสมัยนั้น ได้ส่งหนังสือต่าง ๆ เช่น หนังสือของเทียนวรรณ, กศร. กุหลาบ นอกจากนั้น บ้านของท่านยังเป็นร้านขายหนังสือ ทำให้ท่านพุทธทาสได้อ่านหนังสือจำนวนมาก ได้แก่ หนังสือนิทาน หนังสือจักร ๆ วงษ์ ๆ หนังสือแปล เช่น โขโรคา พันหนึ่งทิวา ทำให้ท่านพุทธทาสมีความรู้กว้างขวางมาตั้งแต่สมัยนั้น

การก่อรูปความคิดของท่านพุทธทาสในวัยต้นนี้ สามารถกล่าวได้ว่า ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับการหล่อหลอมความคิดต่าง ๆ จากนิสัยของท่านเองซึ่งได้แก่ การรักธรรมชาติและช่างสังเกต, การไม่เชื่อในไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ และมีนิสัยประหยัด รวมทั้งสภาพแวดล้อมทางครอบครัวของท่านที่เป็นครอบครัวที่เคร่งครัดในการนับถือพุทธศาสนา สภาพแวดล้อมทางสังคมที่สงบสุข มีพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมแห่งจิตใจ ท่านพุทธทาสได้รับการอบรมขั้นต้นจากวัค ทำให้ได้รับแบบแผนพฤติกรรมจากพุทธศาสนา ทำให้ท่านพุทธทาสสนใจในการศึกษาธรรมะ สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยที่ก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุในเวลาต่อมา

การก่อรูปความคิดทางการเมืองในช่วงสมณะคอนตัน (พ.ศ. 2469 จนถึงก่อนตั้งสวนโมกข-
พลาราม 2475)

การก่อรูปความคิดในช่วงสมณะคอนตัน คือช่วงหลังจากที่ท่านพุทธทาสบวชเป็นภิกษุ จนกระทั่งถึงก่อนการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม (2475) ท่านพุทธทาสได้อยู่ภายในกรมแห่งสถาบันสงฆ์ ซึ่งนับว่าเป็นกระบวนการอบรมกลมกลืน (socialization) อีกอย่างหนึ่ง การที่พระสงฆ์จะมีความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมขึ้นอยู่กับความเชื่อในพุทธธรรมและสถานภาพในสถาบันสงฆ์ ความเชื่อในหลักพุทธธรรมที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบการเมือง มีดังนี้¹⁸

1. หลักการปกครอง หลักธรรมในพุทธศาสนาเน้นการจัดการปกครองโดยยี่ภคธรรม เป็นใหญ่หรือธรรมาธิปไตย ซึ่งตรงกันข้ามกับหลักการที่ยึดอำนาจเป็นใหญ่ หลักการปกครองโดยธรรมนี้เน้นหลักธรรมการให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ใต้ปกครอง (จกัถวัคคิสุตฺร) หลักธรรมที่ผู้ปกครองต้องมีกัลยาณวัตร (มฆเทวสุตฺร) ต้องมีศัพทราชธรรม ต้องมีจรรยาวัตร (จกัรวรรคิวัตร) และคุณธรรมของผู้ใหญ่ (พรหมวิหาร) และต้องมีหลักธรรมที่ใช้เป็นแนวทางในการวางนโยบายการปกครองที่เรียกว่า ราชสังคหวัตฺถุ

2. วิธีการปกครอง หลักธรรมในพุทธศาสนาเน้นวิธีการปกครองโดยธรรม กล่าวคือ ใช้หลักสามัคคีธรรม (โกสัมภินันตชะ) การใช้เสียงข้างมาก (สมถันตชะ) การประชุมปรึกษาหารือ (อปปริหานิยธรรม) หลักทางสายกลาง (โลพิจจสุตฺร) การประนีประนอม (สิงคาลกสุตฺร) ความอาวุโสแห่งพรรษา (เสนาสนตันตชะ) ความเท่าเทียมกันโดยกำเนิด (อัครคณฺฐสุตฺร) ความเท่าเทียมกันทางคุณธรรม (อูรุเวลวรรค) ความเท่าเทียมกันทางความรู้และความประพฤติกิ (อัมมัทฺฐสุตฺร) และความเท่าเทียมกันทางปัญญา (โสณฑตฺฐสุตฺร)

3. วิธีการกว้างชีวิต หลักธรรมในพุทธศาสนาเน้นวิถีชีวิตที่มีธรรม กล่าวคือ เป็นมนุษย์ต้องให้ความช่วยเหลือผู้อื่น (กุกฺกัณฑสุตฺร และเอกรราชจริยา) การทำการค้าขายที่เป็นประโยชน์

¹⁸ พลศักดิ์ จิตรโกศิริ, ความคิดทางการเมืองของพระสงฆ์ไทย (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2527) หน้า 15.

ข้อสังคม (อุปาสถวรรค) การมีจิตใจกว้างขวาง (อาวิชชุตฺต) ความถ่อมตน (วิมังสสุตฺต) การมีความรับนิโคชอบ (ปัททกัมมวรรค) การมีธรรมะ (ธรรมะของคฤหัสถ์) ความไม่หลงในโลกธรรม ความเป็นพลเมืองดี (สัปปริสธรรม) ความขยันหมั่นเพียร (ทิจฺจัมมิมิกกัตถปฺรโยชน) และความละเอียดและเกรงกลัวทอปป (หิริและโอศกัปปะ)

ความเชื่อในหลักพุทธธรรมเป็นพื้นฐานความคิดของพระสงฆ์ไทยโดยทั่วไป ซึ่งได้รับการศึกษาปริยัติธรรม ยังมีอีกปัจจัยหนึ่งที่เป็นตัวกำหนดความคิดค่านิยมต่าง ๆ ของพระสงฆ์ ปัจจัยนั้นคือสถานภาพภายในสถาบันสงฆ์ มีการจัดช่วงชั้นภายในสถาบันสงฆ์ เป็น 5 ประเภท คือ นิกาย พระสังฆาธิการ สมณศักดิ์ การปริยัติศึกษา และพรรษา ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้¹⁹

1. นิกาย พระสงฆ์ในศาสนาพุทธส่วนใหญ่ในประเทศไทย นับถือพุทธศาสนาเถรวาท นิกายหรือเถรวาท มีการแบ่งนิกายของสงฆ์ออกเป็น 2 นิกาย ตามความเคร่งครัดในพระวินัย ใจแก้ว มหานิกาย ซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิม และธรรมยุติกนิกาย (หรือธรรมยุคนิกาย) ซึ่งเป็นนิกายใหม่ที่จัดสถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ความแตกต่างระหว่างสองนิกายนี้อยู่ที่การจัดระบบปริยัติธรรมที่แตกต่างกัน โดยฝ่ายธรรมยุต มีมหาจุฬาราชวิทยาลัยเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่สำคัญ ฝ่ายมหานิกายมีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่สำคัญเช่นกัน เมื่อเปรียบเทียบสัดส่วนกันแล้ว วัดธรรมยุตอยู่ในเขตพระนครชั้นในและชั้นกลางมากกว่าวัดมหานิกาย และเป็นวัดประเภทอารามหลวงประมาณร้อยละ 10 ของวัดธรรมยุตทั้งหมดในกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะวัดธรรมยุตมีประวัติความเป็นมาว่าเป็นวัดเจ้านายมาก่อน พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตจึงเป็นพระสงฆ์ที่มีลำดับพระสังฆาธิการและสมณศักดิ์สูง

2. พระสังฆาธิการ หมายถึง พระภิกษุผู้ดำรงตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งได้มีบทบัญญัติไว้ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สามารถจำแนกพระสังฆาธิการออกได้เป็น 6 ชั้น คือ เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบลและเจ้าอาวาส ในบรรดาพระสังฆาธิการทุกชั้น สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ ส่วนอำนาจของพระสังฆาธิการ การชำระอธิกรณ์ และการบัญญัติกฎระเบียบกระทำโดยมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่อิสระเหมือนกับคณะกรรมการข้าราชการตุลาการ

¹⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 31-37.

3. สมณศักดิ์ คณะสงฆ์ไทยมีพระสมณศักดิ์จำนวนสามหมื่นเศษ และจัดขอยล้าคัมถึง 22 ชั้น ดังนี้.-

1) สมเด็จพระสังฆราช 2) สมเด็จพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏ 3) พระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัญบัฏ 4) พระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นสัตถุบัฏ 5) พระราชาคณะชั้นธรรม 6) พระราชาคณะชั้นเทพ 7) พระราชาคณะชั้นราช 8) พระราชาคณะปลัดขวา 9) พระราชาคณะปลัดซ้าย 10) พระราชาคณะชั้นสามัญ 11) พระเปรียญธรรม 9 ประโยค 12) พระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ 13) พระครูสัญญาบัตรชั้นเอก 14) พระครูสัญญาบัตรชั้นโท 15) พระครูสัญญาบัตรชั้นตรี 16) พระครูสัญญาบัตร 17) พระครูปลัด 18) พระครูธรรมธร 19) พระครูวินัยธร 20) พระครูคู่สวด 21) พระครูสมุห์ 22) พระครูใบฎีกา

4. พรรษา หลักการปกครองคณะสงฆ์ที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ การปกครองตนเอง พระพุทธศาสนาได้กำหนดหลักการปกครองตนเองตามจำนวนพรรษาของพระสงฆ์ กล่าวคือ

ก. พระนวกะ เป็นพระสงฆ์ที่มีพรรษาไม่ถึง 5 พรรษา ยังปกครองตนเองไม่ได้ เพราะยังไม่เข้าใจพระธรรมวินัยมากพอ การดำรงสมณเพศจึงยังคงขึ้นอยู่กับความดูแลของอุปัชฌาย์และพระอาจารย์ พระนวกะเหล่านี้จึงอยู่ในฐานะของความเป็นผู้อนอาวุโส

ข. พระมัชฌิมะ เป็นพระสงฆ์ที่มีพรรษาระหว่าง 6-10 พรรษา เป็นพระสงฆ์ที่เรียนรู้วัตรปฏิบัติและพระธรรมวินัยมานาน จึงมีความรู้ความเข้าใจมากพอที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน พระมัชฌิมะจึงสามารถปกครองตนเองได้ แต่ยังไม่ปกครองผู้อื่นไม่ได้ เป็นพระสงฆ์ที่พ้นจากความดูแลของพระอุปัชฌาย์

ค. พระเถระ เป็นพระสงฆ์ที่มีพรรษามากกว่า 10 พรรษา ถือว่าเป็นพระสงฆ์ที่มีอาวุโสและมีความรู้ความเข้าใจในพระธรรมวินัยมากพอที่จะสั่งสอนอบรมพระภิกษุอื่นได้ พระเถระจึงอยู่ในพรรษาอันควรที่จะเป็นผู้บริหารวัดและคณะสงฆ์

การที่ท่านพุทธทาสภิกขุมาเป็นภิกษุในครั้งแรกตั้งใจที่จะบวชเพื่อไปรณการคา ทาม ประเพณีเหมือนกับชายไทยทั่วไปที่บวชเรียน จึงจะแสดงถึงความเป็นคนโดยสมบูรณ์ ท่านมีความตั้งใจแต่แรกว่าจะบวชเพียงพรรษาเดียวก็จะสึกออกมาประกอบการค้าต่อไป ต่อเมื่อได้เข้ามาบวชและจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) ท่านมีสิ่งจูงใจหลายประการที่ทำให้ไม่สึกจากสมณเพศ สิ่งจูงใจประการแรก คือ ก่อนที่ท่านพุทธทาสจะอุปสมบท 1 ปี คือในปี พ.ศ. 2468 คณะสงฆ์เมืองไชยาได้จัดตั้งโรงเรียนนักธรรมขึ้นสำหรับพระสงฆ์และสามเณรที่วัด โรงเรียนนักธรรมดังกล่าวตั้งขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดโพธาราม อำเภอไชยา ท่านพุทธทาสได้เรียนนักธรรมตรีและสอบได้ในปีแรก จึงทศสันใจ

เรียนต่อนักธรรมโทและนักธรรมเอกต่อเนื่องกันไป สิ่งจูงใจประการที่สอง คือ ท่านเป็นผู้เทศน์ให้กับญาติโยมที่มาวัดในวันพระ และได้รับคำชมเชยในการเทศน์ว่าเทศน์ได้คึกคัก น่าฟัง ทำให้มีกิจธุระที่จะอยู่ต่อไปในสมณเพศ สิ่งจูงใจประการที่สาม คือ ท่านเป็นอาจารย์สอนนักธรรม ในปี 2472 ปรากฏว่าสามารถสอนได้คึก นักเรียนส่วนใหญ่สอบได้ จึงทำให้ท่านตัดสินใจอยู่ในสมณเพศต่อไปอีก

หลังจากที่ท่านพุทธทาสสอนนักธรรมโทได้ในพรรษาที่สอง ในปี พ.ศ. 2471 ท่านได้เข้ากรุงเทพฯ เพื่อศึกษาปริยัติธรรม โดยพักอาศัยอยู่ที่วัดปทุมคงคา แต่สภาพในกรุงเทพฯ ได้ก่อให้เกิดความอึดอัดขัดข้องต่อท่านพุทธทาส โดยเฉพาะในด้านการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ที่ท่านพุทธทาสคาดหมายไว้ว่าจะต้องเป็นผู้ปฏิบัติที่ปฏิบัติชอบสมควรแก่การเคารพบูชา แต่ปรากฏว่าการปฏิบัติได้เป็นไปอย่างที่ท่านได้คาดหมายไว้แต่อย่างใด ดังนั้นเมื่อท่านเรียนได้สองเดือน จึงตัดสินใจกลับอำเภอยายบ้านเกิดของท่าน หลังจากนั้น ในปี พ.ศ. 2473 ท่านได้กลับไปเรียนปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง โดยพักที่วัดปทุมคงคา เช่นเดียวกับครั้งก่อน การเข้ากรุงเทพฯ ครั้งนี้ ท่านพุทธทาสได้รับสิ่งรบกวนต่าง ๆ ได้แก่ ฝุ่น, กลิ่นคloy, เสียงรถ และอากาศในฤดูร้อน ทำให้ท่านเกิดความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ประกอบกับขณะที่เล่าเรียนอยู่ทางกรุงเทพฯ นั้น นายวินทร์ ภาณิก (กลิ้ง) ได้จัดตั้งสำนักนาริวังศ์ขึ้น แล้วรวบรวมภรรยาของตนเป็นสามเณรี โดยอ้างว่าเป็นการฟื้นฟูพุทธศาสนายุคกึ่งพุทธกาล นายวินทร์ ภาณิก ได้โจมตีการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ว่าย่อหย่อนไปมาก การกระทำของนายวินทร์ครั้งนี้ก่อความตื่นเต้น เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันอย่างมากมาย นายวินทร์ ภาณิก ได้ติดต่อกับคณะสนทนาธรรม ซึ่งมีนายธรรมทาสเป็นผู้นำสำคัญอยู่ที่ไชยา จึงทราบว่าท่านพุทธทาสกำลังศึกษาอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นผู้สนใจในเรื่องการปฏิบัติธรรม จึงได้ติดต่อกับทางจกหมายนักแนะและขอพบเพื่อขอทราบความคิดเห็นหลายครั้ง แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากท่านพุทธทาสไม่เห็นด้วยกับการกระทำบางอย่างของนายวินทร์ฯ เป็นเหตุให้ท่านพุทธทาสเกิดความสงสัยว่า คงจะเป็นเพราะพระภิกษุในพุทธศาสนามีสิ่งที่บกพร่อง ทำให้นายวินทร์ฯ สามารถอาศัยเป็นช่องโจมตีได้ ความสงสัยนี้ทำให้ท่านมีความคิดที่จะหาหนทางรื้อฟื้นข้อวัตรปฏิบัติธรรมให้คึกคัก ในช่วงนี้เอง ท่านพุทธทาสภิกขุได้เขียนจดหมายติดต่อกับนายธรรมทาสน้องชาย แสดงความประสงค์ที่จะกลับมาค้นคว้าพระธรรมอย่างลึกซึ้งที่บ้านเกิด เพื่อหาหนทางแก้ไขและส่งเสริมการปฏิบัติธรรม อันเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม ในปี พ.ศ. 2475

การก่อรูปความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาส ในช่วงสมณะศนกัน ปัจจัยที่มีผลต่อการก่อรูปความคิดมีอยู่ด้วยกัน 2 ปัจจัย คือ

1. การศึกษา

ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับการศึกษาปริยัติธรรมสอบได้นักธรรมเอก และสอบได้เปรียญสามประโยค สิ่งที่ท่านได้รับจากการศึกษาปริยัติธรรม ส่วนใหญ่เป็นเนื้อหาของพระไตรปิฎกที่เน้นการศึกษารวดถลา (คำอธิบายพระไตรปิฎกหรือคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่แต่งโดยอรพตถาจารย์สมัยหลัง) สำหรับหนังสืออื่น ๆ ที่ท่านได้ใช้อ่านเมื่อสมัยแรกบวช ได้แก่ ไทยเซชม, กวางประทีป, หนังสือชุกของหลวงวิจิตรวาทการ, เสนาสาร, ศรีกรุง, กรุงเทพฯเคลิเมล์, สยามออบเซิร์ฟเวอร์ นอกจากนั้นท่านพุทธทาสยังได้ศึกษาการถ่ายภาพและการซ่อมวิทยุอีกด้วย

ค่ายเหตุที่ท่านพุทธทาสต้องทำหน้าที่เป็นอาจารย์สอนนักธรรมในโรงเรียนนักธรรมวัดโพธาราม ทำให้ท่านพุทธทาสต้องเตรียมการสอน และด้วยความสนใจในการศึกษาระยะมาตั้งแต่ก่อนบวช ทำให้ท่านมีความใฝ่ฝันที่จะทำหนังสือขึ้นมาเป็นเล่ม ๆ ดังนั้นในปี 2473 ท่านได้เขียนบทความชิ้นแรก คือ "ประโยชน์แห่งทาน" เพื่อพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุปัชฌาย์ของท่าน และต่อมาได้มีงานเขียนเป็นหนังสือตามมาอีกหลายเล่ม การค้นคว้าตำราทางพุทธศาสนามาตั้งแต่ก่อนบวช ทำให้ท่านพุทธทาสมีความคุ้นเคยและชำนาญในการตีความพระไตรปิฎก นับว่าสิ่งนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญที่ทำให้ท่านปฏิเสธการตีความพระไตรปิฎกซึ่งเป็นที่แพร่หลายในสังคมในบางประเด็น อีกทั้งได้เสนอการตีความแบบใหม่ โดยเน้นถึงแก่นพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

2. ประสพการณ์ที่มีผลต่อการก่อรูปความคิด

ในระยะหลังจากที่ท่านพุทธทาสได้บวชเป็นภิกษุ จนถึงก่อนการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม ท่านพุทธทาสได้พบกับเหตุการณ์หลายเหตุการณ์ด้วยกัน ซึ่งเหตุการณ์ต่าง ๆ นี้ ผู้วิจัยเห็นว่าอาจมีผลต่อการก่อรูปความคิดทางการเมืองของท่านได้ไม่มากนักน้อย เหตุการณ์เหล่านี้ได้แก่.-

ก. เหตุการณ์ที่นายวินทร์ ภาณิก(กลิ่ง) ได้ก่อตั้งสำนักนาริวังคีขึ้น ขวชนบุตรสาวของตนเป็นสามเณรี เพื่อส่งเสริมฟื้นฟูพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสเห็นว่าพุทธศาสนาอาจจะมีภารกิจที่ย่อย่อนอะไรไปบ้างเป็นแน่ จึงเป็นช่องให้นายวินทร์ ภาณิก โจมตีเอาได้ ความคิดในการปฏิรูปพุทธศาสนาจึงเกิดขึ้น

ข. ในปี 2472 นายธรรมทาส พานิช น้องชายของท่าน ได้ก่อตั้ง คณะธรรมทาน ที่ท่าบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อเผยแพร่และส่งเสริมการปฏิบัติธรรม โดยรูปแบบของคณะธรรมทานเป็นการรวบรวมหนังสือเกี่ยวกับธรรมะให้ผู้ที่สนใจได้ยืมอ่าน นายธรรมทาส พานิช เป็นผู้ที่สนใจในการศึกษาพุทธศาสนา โดยศึกษาจากทั้งหนังสือภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ นายธรรมทาสมีความสนใจในเรื่องของท่านธรรมปาละ ชาวลัทธิที่เปลี่ยนจากการนับถือศาสนาคริสต์มานับถือศาสนาพุทธ นายธรรมทาสได้พิจารณาว่า พุทธศาสนาจะต้องมีอะไรที่ดีเป็นแนวชาวคริสต์ถึงได้หันมาสนใจกันอย่างเอาจริงเอาจังเช่นนั้น แล้วทำไมคนไทยจึงมิได้เอาใจใส่ต่อเรื่องการส่งเสริมพุทธศาสนาในประเทศไทยกันบ้าง นายธรรมทาสได้มีจดหมายติดต่อกับท่านพุทธทาสที่พักอยู่กรุงเทพฯ เป็นประจำ ความคิดของนายธรรมทาสที่ได้รับจากเรื่องราวของชาวตะวันตกและถ่ายทอดให้ท่านพุทธทาสภิกขุได้ทราบ ได้เป็นพื้นฐานของความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสในระยะเวลาต่อมา

จากการศึกษาการก่อรูปความคิดทางการเมืองในช่วงสมณะตอนต้น พบว่าท่านพุทธทาส ได้ให้ความสนใจในการศึกษาธรรมะอย่างลึกซึ้ง ทำให้ท่านมีข้อสงสัยในการตีความธรรมะแบบดั้งเดิม ท่านพุทธทาสเห็นถึงข้ออ่อนโยนในการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ พร้อม ๆ กับเห็นว่า การศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ไม่ถูกต้องกับอริยาศัยของท่าน ท่านจึงตัดสินใจกลับมาตั้งสำนักปฏิบัติธรรม เพื่อเป็นการส่งเสริมความรู้เรื่องของพุทธศาสนาในยุคถึงพุทธกาล

การก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ ช่วงหลังการก่อตั้งสวนโมกขพลาราม (พ.ศ.2475 จนถึงปัจจุบัน(2532))

ในเดือนพฤษภาคม 2475 ท่านพุทธทาสได้ตัดสินใจแล้วว่าที่จะกลับอำเภอไชยา บ้านเกิดของท่าน ท่านได้ติดต่อกับนายธรรมทาส พานิช น้องชายซึ่งได้ก่อตั้งคณะธรรมทานขึ้นก่อนแล้ว (2472) เมื่อกลับมาจึงเลือกสถานที่สำหรับปฏิบัติธรรม ที่วัดตระพังจิก ท่าบลพุมเรียง ซึ่งเป็นวัดร้างมาเป็นเวลานาน ในระยะเริ่มแรก ท่านอาศัยอยู่เพียงผู้เดียวเพื่อศึกษาค้นคว้าพระธรรมและปฏิบัติธรรม พร้อม ๆ กันไป ในช่วงนี้เอง นางเคลือน พานิช มารดาของท่านได้ทำพินัยกรรมมอบเงิน จำนวน 6,780 บาท ทั้งเป็นทุนต้นตระกูลพานิช ให้ครอบครัวมาสร้างสวนโมกขพลารามและคณะธรรมทาน

ในปี พ.ศ.2476 ท่านพุทธทาสและคณะธรรมทานได้ออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายสามเดือน และเขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์สภาพพระพุทธานุศาสน์และพระสงฆ์ โดยใช้นามปากกาว่า ธรรมโยธ, ชินวาท, สิริวิยาส และอื่น ๆ ลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ต่อจากนั้นได้เขียนหนังสือและบทความอีกจำนวนมาก ในปี พ.ศ. 2479 คณะธรรมทานได้ก่อตั้งโรงเรียนพุทธนิคมเพื่อสอนพุทธศาสนาแก่เยาวชน แต่เมื่อกำเนินการไปได้ถึงปี พ.ศ.2506 ก็ต้องล้มเลิกกิจการไป

ในเดือนมิถุนายน 2479 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์(เจริญ ญาณวโรดม) วัดเทพศิรินทรรักษานกรมการมหาเถรสมาคมและบัญญัติการคณะสงฆ์แห่งองค์สมเด็จพระสังฆราช ได้เดินทางมาเยี่ยมสวนโมกขพลาราม หลังจากนั้นได้มีสมเด็จพระสังฆราชมาเยี่ยมสวนโมกขพลารามอีกองค์หนึ่ง คือสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ(วาสนมหาเถร) เสด็จเยี่ยมสวนโมกขพลาราม ในปี 2530

ท่านพุทธทาสได้เข้ากรุงเพทามาแสดงปาฐกถาเป็นครั้งแรก ในการแสดงปาฐกถาชุดพุทธธรรม ตามคำอาราธนาของพุทธธรรมสมาคม (พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในปัจจุบัน) ได้แสดงปาฐกถาธรรมในหัวข้อ "วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม" เมื่อปี 2483 การแสดงปาฐกถาธรรมครั้งนี้ เป็นสาเหตุให้พระเทพปริญาณ (ชูป กลัมพะสุต) มีปฏิริยาต่อต้าน โดยทำเรื่องไปถึงหลวงกาจสงคราม ผู้มีอำนาจด้านการบริหารสมัยรัฐบาลจอมพล ป.ในขณะนั้น เพื่อให้รัฐบาลจับท่านพุทธทาสในข้อหาคอมมิวนิสต์ กล่าวหาว่าท่านพุทธทาสรับจ้างคอมมิวนิสต์มาเทศน์ให้คนเลิกนับถือพุทธศาสนา หลังจากนั้นท่านได้มาแสดงปาฐกถาธรรมที่กรุงเทพฯอีกหลายครั้ง ได้แก่ ปี พ.ศ.2485 แสดงเรื่อง "ความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม" ปีพ.ศ.2489 แสดงเรื่อง "พุทธธรรมกับสันติภาพ" ปีพ.ศ.2490 แสดงเรื่อง "พุทธธรรมกับเจตนารมณ์ประชาธิปไตย" ซึ่งในการแสดงปาฐกถาธรรมครั้งนี้ อาพาปริที พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเข้าร่วมฟังด้วย ในปีพ.ศ.2491 ท่านพุทธทาสแสดงปาฐกถาธรรมเรื่อง "ดูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม" และปี พ.ศ.2493 แสดงเรื่อง "ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม" เป็นการแสดงปาฐกถาครั้งสุดท้ายในชุดพุทธธรรม

ท่านพุทธทาสฝึกซ้อมงานแสดงปาฐกถาธรรมอย่างสม่ำเสมอ ทั้งในสวนโมกขพลารามและภายนอก ท่านได้แสดงปาฐกถาทั้งต่อข้าราชการ นักศึกษา นักเรียน และประชาชนทั่วไป รวมถึงภิกษุสามเณรที่เข้ารับการอบรมธรรมด้วย ปาฐกถาธรรมของท่านจำนวนมากกลายเป็นหนังสือ ในปีพ.ศ.2521 ท่านพุทธทาสได้รับอาราธนาให้แสดงปาฐกถาธรรมทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เดือนละ 1 ครั้งต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน สำหรับการแสดงปาฐกถาธรรมภายในสวนโมกขพลารามนั้น ท่านได้บรรยายทุกวันเสาร์ (เว้นวันเสาร์ช่วงเดือนพฤศจิกายน-มกราคม ซึ่งเป็นช่วงฤดูฝน) นอกจากนั้นท่านได้เขียนหนังสือขึ้นมาหลายเล่มด้วยกัน หนังสือเรื่องแรกที่ท่านเขียนภายหลังจากกึ่งสวนโมกขพลารามคือเรื่อง "ตามรอยพระอรหันต์" หลังจากนั้นยังมีผลงานเขียนและแปลหนังสือตามมาอีกหลายเล่มด้วยกัน

ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับการยกย่องจากสถาบันต่าง ๆ หลายสถาบัน หนังสือของท่านชื่อ "แก่นพุทธศาสนา" ได้รับรางวัลยูเนสโก เมื่อปีพ.ศ.2508 นอกจากนั้น ท่านยังได้รับการยกย่องจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ทั่วทวีปเอเชียด้วยมติของคณิสสรคณาจารย์สาขาต่าง ๆ ให้ท่าน เรียงตามลำดับดังนี้ ปีพ.ศ.2522 ได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาพุทธศาสนา จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีพ.ศ.2529 ได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาอักษรศาสตร์ (ศาสนาและปรัชญา) จากมหาวิทยาลัยศิลปากร และปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง ปีพ.ศ.2530 ได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาอักษรศาสตร์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การที่ท่านพุทธทาสได้สร้างผลงานทางพุทธศาสนาในด้านการเผยแผ่ธรรมะทั้งด้านการเทศน์ การแสดงปาฐกถาธรรม และการเขียนหนังสือ ท่านจึงได้รับแต่งตั้งสมณศักดิ์ชั้นสูงตามลำดับ เริ่มตั้งแต่ ปีพ.ศ.2487 ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์การเผยแผ่ประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี ปีพ.ศ.2489 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระครูอินทปัญญาจารย์ พ.ศ.2490 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ ปีพ.ศ.2492 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์การเผยแผ่ประจำภาค 5 (ภาคใต้ 14 จังหวัด) และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา ปีพ.ศ.2493 ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระอริยนิมิตฺต ปีพ.ศ.2500 ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระราชชยภิกขุ ปีพ.ศ.2514 ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระเทพวิสุทธิเมธี และเมื่อปีพ.ศ.2530 ท่านได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระธรรมโกศาจารย์ จนถึงปัจจุบัน

สิ่งที่เป็นปัจจัยในการก่อรูปความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสในช่วงนี้มี 2 ปัจจัยด้วยกัน คือ.-

1. การศึกษา

ก. การศึกษาพุทธศาสนา

ท่านพุทธทาสศรัทธาเลื่อมใสในการศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ เมื่อท่านสอบได้เปรียญสามประโยค และศรัทธาเลื่อมใสไม่เรียนในระดับที่สูงกว่านั้น ท่านจึงมาศึกษาค้นคว้าด้วยตัวของท่านเอง โดยไม่มีอาจารย์ผู้แนะนำ การศึกษาพระธรรม ท่านใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักในการค้นคว้า ท่านใช้ทั้งพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย ตลอดจนนอรรถกถาต่าง ๆ รวมทั้งใช้พระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาอังกฤษ ได้แก่ ชุดของ Pali Text Society

ท่านพุทธทาสเน้นการศึกษาที่บาลีและศึกษาคัมภีร์นอรรถกถาต่าง ๆ ประกอบ พระไตรปิฎกที่ค้นคว้ามากที่สุดคือ สุตกัณฑ์ปิฎก เนื่องจากเป็นเรื่องของการเทศนาสั่งสอนมากที่สุด สำหรับเรื่องใน

พระไตรปิฎกที่ใช้กันคว้ามัก ไค่แก่ มัชฌิมนิกาย รองลงมาคือ สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และ ทิฆนิกาย ตามลำดับ²⁰ เหตุที่ท่านใช้มัชฌิมนิกายมากที่สุดเนื่องมาจากเป็นเรื่องที่ปานกลาง เหมาะสมต่อการรับรู้ของประชาชน อย่างไรก็ตาม ท่านได้ศึกษาในเรื่องทั่ว ๆ ไป โดยเฉพาะเมื่อท่านทำงานเขียนหนังสือจะค้นคว้าเป็นเรื่อง ๆ ไป

ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงการศึกษาของท่านว่า ท่านศึกษาทุก ๆ อย่างโดยมี ธรรมะเป็นแกนกลาง ท่านกล่าวว่า.-

"ผมไม่ได้มีการอบรมหรือรับการอบรมที่จะเป็นนักศึกษาอะไรนัก ก็มาเป็นอย่างบ้านนอก ขุนรรคา บวชแล้วมันจึงค่อยสนใจมากขึ้น ก่อนหน้านั้นมันก็เหมือนเด็ก ๆ ชาวนา ไม่ค่อยชอบนักกับหนังสือหนังหา ชอบเล่นมากกว่า ชอบวิ่ง ชอบควาย ชอบเป็ด ชอบไก่ ยังไม่มีรสนิยม ไม่ถึงขนาดที่จะรู้สึกถึงรสชาติของการศึกษาหนังสือหนังหา ศึกษากันอย่างเล่าเรียนทลกลสนุก ๆ กับพวกเด็ก ๆ ด้วยกัน พอมาศึกษาธรรมะมันยึดธรรมะเป็นแกนเป็นหลัก คือเป็นแกนกลาง อะไร ๆ ก็เอามาหาธรรมะ อะไร ๆ ก็ถึงเข้ามาหาธรรมะ"²¹

นอกจากจะศึกษาพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่าง ๆ แล้ว ท่านพุทธทาสยังศึกษาจาก Encyclopedia ซึ่งท่านมีอยู่หลายชุด ท่านได้ศึกษาปรัชญาของ ศิลธรรม จาก Encyclopedia อยู่มาก Encyclopedia ที่ใช้ คือ Britannica

²⁰ลำดับชั้นคัมภีร์ทางพุทธศาสนามีดังต่อไปนี้

1. พระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้นที่ 1 เรียกว่า บาลี
2. คำอธิบายพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้นที่ 2 เรียกว่า อรรถกถา หรืออรรถา
3. คำอธิบายอรรถกถา เป็นหลักฐานชั้นที่ 3 เรียกว่า ฎีกา
4. คำอธิบายฎีกา เป็นหลักฐานชั้นที่ 4 เรียกว่า อนุฎีกา

ในพระสุตตันตปิฎกมีหัวข้อย่อยซึ่งท่านพุทธทาสใช้มากเรียงตามลำดับ คือ มัชฌิมนิกาย แปลว่า หมวดปานกลาง หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดกลาง ไม่สั้น ไม่ยาวเกินไป สังยุตตนิกาย แปลว่า หมวดประมวล คือ ประมวลเรื่องประเภทเดียวกันไว้เป็นหมวดหมู่ อังคุตตรนิกาย แปลว่า หมวดยิ่งกัวยองค์ คือ จัดลำดับธรรมะไว้เป็นหมวด ๆ ตามลำดับตัวเลข เช่น หมวดธรรมะข้อเดียว เรียกว่า เอกนิบาต หมวดธรรมะ 2 ข้อ เรียกว่า ทูคนิบาต เป็นต้น สำหรับทิฆนิกาย แปลว่า หมวดยาว หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดยาวไว้ส่วนหนึ่ง ไม่ปนกับพระสูตรประเภทอื่น

²¹พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดย พระประชา ปสนุนชมโม, อัศจรรย์ประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวันสนทนา 3 ชีวิตแห่งการศึกษา. หน้า 452.

นอกจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทแล้ว ท่านพุทธทาสได้ศึกษาพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายเซน ท่านพิจารณาว่าคำสอนของมหายานเหมาะสำหรับคนทุกระดับ ทั้งแก่คนที่ไม่มีธรรมจนถึงคนธรรมชั้นสูง หลักการบางอย่างของมหายานนั้นเหมาะสำหรับคนไม่มีการศึกษาได้แก่ นิกายสุชาวาทที่มีบัญญัติเรื่องสวรรค์หรือสุชาวาทว่าอยู่ทางทิศตะวันตก หรือการออกนามพระอมิตาภะ พุทธเจ้าแปดหมื่นสี่พันครั้งจะได้ไปสวรรค์ เป็นต้น สำหรับนิกายเซน ท่านพุทธทาสพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่ใช้ประกอบการศึกษาได้ดี เป็นนิกายที่มีหลักในการรวมสมณะและวิปัสสนาเข้าด้วยกัน และสามารถใช้คำพูดสื่อความหมายได้อย่างคมคายอีกด้วย ท่านพุทธทาสเห็นว่านิกายเซนเป็นเรื่องของการล้อเลียนมหายาน เช่น ไม่ได้ถือว่าสวรรค์อยู่ทางทิศตะวันตก แต่ถือว่าสวรรค์อยู่ที่การเข้าถึงจิตเดิมแท้²² ท่านพุทธทาสมีผลงานในด้านการแปลสูตรของนิกายเซน จำนวน 2 เล่มด้วยกัน คือ สูตรของเว่ยหล่าง (2490) และคำสอนของฮวงโป (2510)

ท่านพุทธทาสยังได้ศึกษานิกายวัชรยาน มีความเห็นว่านิกายวัชรยานมีหลักคำสอนที่ดี แก่การอุปมาซึ่งนำมาเปรียบเทียบ ในลักษณะของการบูชารูปเคารพผู้หญิงกับผู้ชายประกบกันโดยมีอวัยวะเพศประกบกันอยู่ โดยมีความหมายว่าเป็นการอยู่ร่วมกันของศรัทธาและปัญญา เป็นการอุปมาที่โลกโชน ทำให้เกิดความไต่ถามและบางคนอาจเข้าใจไขว้เขวไปได้²³

ข. การศึกษาคริสตศาสนาและศาสนาอิสลาม

ท่านพุทธทาสศึกษาคริสตศาสนาจากคัมภีร์ไบเบิล เมื่อศึกษาแล้วก็พยายามมาเปรียบเทียบกับหลักการของพุทธศาสนา ในเบื้องต้นที่ศึกษาคริสตศาสนา, ท่านมองพระเจ้าในคริสตศาสนาในฐานะที่เป็นตัวบุคคล ท่านได้เขียนหนังสือเรื่องทอปปัญหาบาทหลวงยอน อุลลิอานา ในหนังสือพุทธศาสนา ที่เขียนจดหมายมาถามปัญหาต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา เช่น ปัญหาที่ว่า

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 499.

²³ ผู้สนใจศึกษารายละเอียดพุทธศาสนานิกายมหายาน นิกายเซน และนิกายวัชรยาน ได้จาก ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, เรื่องของลัทธิและนิกาย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2531). อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาลก์, พระพุทธศาสนา มหายาน (กรุงเทพมหานคร: สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2520). และ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499).

ความเกิดใหม่ในพุทธศาสนามีหลักอย่างไร²⁴ ท่านได้โต้ตอบไปในทำนองรุนแรงอย่างเดียวกัน ต่อมาความคิดของท่านได้เปลี่ยนแปลงไป โดยมีการประชุมประณามระหว่างศาสนาเกิดขึ้น ท่านกล่าวถึงพระเจ้าในฐานะเป็นกฎของธรรมชาติ ท่านพุทธทาสได้เน้นถึงความเข้าใจระหว่างศาสนาต่าง ๆ ท่านให้ความเห็นว่า.-

"คำสอนแบบไหนเอามา ส่วนไหนก็ใช้ได้หรือเหมาะสมควรกับคนส่วนนั้น แล้วแต่คนพวกไหน มันจะเลือกเอา จะไหวพระเจ้าอย่างภูมิปัญญาจากใด จะไหวพระเจ้าอย่างสูงอย่างที่พวกคริสต์ เขาพูดกันก็ได้ หรือไม่มีพระเจ้าอย่างพุทธศาสนา มีกฎธรรมชาติก็ได้ ถ้าศาสนาไหนมีให้ครบทุกอย่าง อย่างนั้นมันก็เป็นสากลแน่ แต่จะไม่มีใครทำได้ มันไม่มีศาสนาไหนมีให้ครบถ้วน อย่างนั้น เพราะมันมีเกิดขึ้นคนละที่ คนละยุค คนละสมัย คนละเหตุการณ์ ฉะนั้นถ้าจะมีแต่ศาสนาสากลก็คืออยู่รวมกันหมด"²⁵

ท่านพุทธทาสได้แสดงปาฐกถาเกี่ยวกับพุทธธรรมและคริสต์ธรรม เมื่อปีพ.ศ.2510 ที่เชียงใหม่ และแสดงปาฐกถาเรื่อง "สอนพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์ไบเบิล" เมื่อปีพ.ศ.2515 ที่สวนโมกขพลาราม ปาฐกถาเรื่อง "ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ" เมื่อปีพ.ศ. 2522 ที่สวนโมกขพลาราม จุดมุ่งหมายที่สำคัญของท่านพุทธทาสในการเปรียบเทียบพุทธธรรมและคริสต์ธรรม คือการแสวงหาความร่วมมือกันระหว่างศาสนาต่าง ๆ ให้น่ามากที่สุด ทั้งนี้ท่านได้ให้ความหมายของพระเจ้าในฐานะกฎของธรรมชาติ มีใจพระเจ้าในทัศนะของบุคคล²⁶

ทางบ้านศาสนาอิสลาม ท่านพุทธทาสศึกษาโดยอาศัยคัมภีร์อัลกุรอาน ประกอบกับการที่ท่านมีเพื่อนชาวอิสลามคนหนึ่งชื่อ หัจญีประยูร วทานยกุล ได้สนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กัน หัจญีประยูรมีความเลื่อมใสบริจาคเงินเพื่อใช้จ่ายบำรุงสวนโมกขพลารามและคณะธรรมทาน

²⁴พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดย พระประชา ปสนุนชมโม, อัศจรรย์ประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวันสนทนา 3 ชีวิตแห่งการศึกษา, หน้า 535.

²⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 537.

²⁶ผู้สนใจศึกษาความคิดของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับพุทธธรรมและคริสต์ธรรม ควรอ่าน พุทธทาสภิกขุ, พุทธ-คริสต์ในทัศนะท่านพุทธทาส ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2527).

หัจญีประยูร ไก่กล่าวว่่า "ท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุกับผมต่างมีความเข้าใจซึ่งกันและกัน . . . ทั้ง ๆ ที่ท่านก็เป็นพุทธ และผมก็เป็นมุสลิม ก็มีใ้มีก่าแพงกันระหว่างกัน ต่างมีจุดหมายคือการ หลุดรอก ท่านและผมเข้าใจความคึกเห็นที่จะทำศาสนาให้เป็นสากล"²⁷

ค. การศึกษาปรัชญาตะวันตกและวิทยาศาสตร์

ท่านพุทธทาสศึกษาปรัชญาตะวันตกโดยนำมาเทียบเคียงกับแนวคึกทาง พุทธศาสนา ในการศึกษาแนวความคึกของนักคึกต่าง ๆ จากหนังสือของนักคึกนั้นโดยตรง ประกอบ กับท่านอ่านงานวิพากษ์วิจารณ์หรือการคึกความงานของนักคึกคนใดคนหนึ่ง ท่านพุทธทาสได้วิพากษ์ วิจารณ์ลัทธิมาร์กซ์ โดยที่ท่านได้อ่านหนังสือของคาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) เพียงบางเล่ม ท่านให้ความเห็นเกี่ยวกับมาร์กซ์ว่า ". . . ผมประมาณว่ามาร์กซ์ไม่เคยศึกษาพุทธศาสนาอย่าง ถูกต้อง ศึกษาพุทธศาสนาผิว ๆ ในชั้นแรกที่คึกกันคึก ๆ คาลมาร์กซ์ก็ไปจึกพุทธศาสนาไว้ในกลุ่มคึกว่่า กับศาสนาอื่น ๆ เขาก็เลยคึกเกี่ยวกับศาสนาคึก คึกสำหรับพุทธศาสนา ถ้ารู้พุทธศาสนาจริงคงไม่คึก อย่างที่คึก พอเห็นว่่าอย่างนี้แล้วก็เลยไม่สนใจ. . ."²⁸

สำหรับแนวความคึกตะวันตกเกี่ยวกับวัตถุนิยม หุนนิยม ประชาธิปไตยเสรีนิยม สังคมนิยม ท่านพุทธทาสศึกษาน้อยมาก เรียกได้ว่่าไม่ได้ศึกษาแ่อย่างใด²⁹

เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ท่านพุทธทาสสนใจวิทยาศาสตร์ในฐานะเป็นสิ่งที่นำมาใช้ อธิบายพุทธศาสนาได้ สามารถสนับสนุนพุทธศาสนา ในค่านของการสังเกต การทดลอง และทนค่อ การพิสูจน์ว่่าสามารถคึกทุกขได้ ท่านกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ว่่า

²⁷หัจญีประยูร วทานยกุล, "เข้าใจ-เห็นใจ-น้ำใจ" ใน สวนอุศรมบุญนิธิ, ห้าสิบปี สวนโมกข์ ภาค 1 เมื่อเขาพุกถึงเรา (กรุงเทพมหานคร:การพิมพ์พระนคร, 2525), หน้า 471.

²⁸พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนชมโม, อัครวิประวัคิของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 3 ชั้วคึกแห่งการคึกษา, หน้า 544.

²⁹สัมภาษณ์ ประชา หุทานุวัทร, 1 พฤศจิกายน 2532.

"... ผมยังคิดอยู่ในใจเสมอว่าพุทธศาสนาจะเผชิญหน้ากับโลกสมัยวิทยาศาสตร์ได้ถึงที่สุด คือโลกในอนาคต เมื่อวิทยาศาสตร์ไม่สามารถจะช่วยโลกได้ เราก็เสนอหลักธรรมะหรือธรรมะเข้าไป ให้นักวิทยาศาสตร์สามารถใช้วิทยาศาสตร์ช่วยโลกได้. . ."³⁰

เกี่ยวกับจิตวิทยาตะวันตก ท่านพุทธทาสได้ศึกษาจากหนังสือทั่วไป โดยสนใจอ่านแททลัทท์ใหญ่ มีความรู้สึกไม่เห็นด้วยบางประการ ท่านมองว่าการที่ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) นักจิตวิเคราะห์กล่าวว่าอาการกระทำของมนุษย์ทั้งหมดมีมูลรากมาจากความรู้สึกทางเพศทั้งสิ้น ท่านไม่เห็นด้วย และเห็นว่าในทางพุทธศาสนาแล้วมีทั้งกามาวจรภูมิและอรุปาวจรภูมิ ถ้าเป็นถึงพระอรหันต์ จะไม่มีความรู้สึกทางเพศเป็นมูลรากทำให้เกิดการกระทำอย่างหนึ่งอย่างใด ท่านเห็นว่าฟรอยด์ไม่รู้เรื่องนี้ จึงกล่าวเรื่องนี้อย่างผิด ๆ

นอกจากนั้นท่านพุทธทาสยังสนใจในปรัชญาอินเดียและโบราณคดีอีกด้วย ทางด้านปรัชญาอินเดีย ท่านศึกษาไม่มากนัก ได้แก่ การศึกษาคัมภีร์เวทานตะ ของสวามิสัทยานันทนุรี รวมทั้งงานของวิเวกนันทะ รามกฤษณะ รพินทรนาถ ฐากูร มหาทมา คานธี และกฤษณมูรติ ทางด้านโบราณคดีท่านเคยได้ให้ความเอาใจใส่อย่างจริงจัง จนถึงกับได้เดินทางไปศึกษาหาร่องรอยทางด้านโบราณคดีที่ซีเบคและอินเดีย โดยศึกษาเกี่ยวกับดินแดนพุทธภูมิ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประสูติ คริสต์และปรินิพพาน ท่านได้ค้นคว้าตำราทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก ท่านได้เคยพบกับสมเด็จพระมหาปรมาจารย์พรหมญาณ เพื่อเล่าเรื่องชาวเพ-ลา (ชาวพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ที่อำเภอไชยา) ถวายทอสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ผลงานด้านการศึกษาโบราณคดี ท่านได้เขียนเป็นหนังสือไว้เล่มหนึ่ง คือ "แนวสังเขปโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน" (พิมพ์แจกสำหรับผู้บริจาคเงินบำรุงพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจังหวัดสุราษฎร์ธานี) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สาขาประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อปี 2493 ต่อมาภายหลังท่านได้เลิกศึกษาโบราณคดี โดยสรุปว่าโบราณคดีไม่มีประโยชน์สำหรับการคัมภีร์³¹

³⁰ พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนชนโม, อัถวีประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา 3 ชีวิตแห่งการศึกษา, หน้า 549.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 531.

2. ประสบการณ์ที่มีผลต่อการก่อรูปความคิด

นับตั้งแต่การก่อตั้งสวนโมกขพลาราม ท่านพุทธทาสได้ฝึกฝนตนเองทั้งด้านวิปัสสนาธุระและคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยกัน ในช่วงแรก ๆ ของสำนักสวนโมกขพลาราม ท่านปลีกตัวออกจากสิ่งแวดล้อมภายนอก มุ่งศึกษาค้นคว้าในของชีวิตควบคู่ไปกับการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก เมื่อท่านมีความเข้าใจและมั่นใจในความรู้ทางพุทธศาสนาของท่านแล้ว ท่านจึงได้แสดงทัศนะความเห็นต่าง ๆ ของท่านออกมาอย่างมากมาย ทั้งในรูปของงานเขียนและงานปาฐกถาธรรม ชีวิตในเพศสมณะของท่านพุทธทาส ถึงแม้จะอยู่ในกรอบแห่งสถาบันสงฆ์ แต่ท่านก็ได้รับประสบการณ์ต่าง ๆ หลายประการ ซึ่งเป็นปัจจัยที่ก่อรูปความคิดทางการเมืองของท่าน ประสบการณ์ต่าง ๆ มีดังต่อไปนี้.-

ก. ประสบการณ์เกี่ยวกับประชาธิปไตย

ท่านพุทธทาสได้รับรู้เรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากวิทยุและหนังสือพิมพ์ สิ่งที่ท่านได้เสนอต่อสาธารณชนในเรื่องของประชาธิปไตยครั้งแรก ก็คือการเทศน์เรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในท่านองที่ว่าประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่เข้ากันได้กับหลักพุทธศาสนา คือหลักพุทธศาสนานั้นถือสงฆ์เป็นใหญ่ มติที่ประชุมสงฆ์ถือเป็นเด็ดขาด (หลักเสียงข้างมากหรือ majority rule) ทุกคนมีสิทธิเสรีภาพเท่ากัน (หลักเสรีภาพและเสมอภาค) แต่การเทศน์ของท่านในขณะนั้น ชาวบ้านที่มาฟังเทศน์อาจจะไม่มีใครที่จะเข้าใจได้คืบคืบ เนื่องจากคำว่า "ประชาธิปไตย" เป็นของใหม่สำหรับในช่วงนั้น (สมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ ๆ) ต่อมาท่านพุทธทาสได้แสดงปาฐกถาธรรมชุกพุทธธรรมที่กรุงเทพฯ เมื่อปีพ.ศ. 2490 ในหัวข้อ "พุทธธรรมกับเจตนารมณ์ประชาธิปไตย" เป็นการสนับสนุนหลักการประชาธิปไตยว่าเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับหลักการของพุทธศาสนา

ในช่วงกระแสความคิดทางการเมืองแบบประชาธิปไตยกับสังคมนิยมมาร์กซิสต์กำลังต่อสู้กันช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ท่านได้แสดงปาฐกถาเรื่อง "ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม" เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน 2516 มีเนื้อหาในการอธิบายศัพท์ทางการเมืองประชาธิปไตยและสังคมนิยมตามหลักแห่งพุทธศาสนา

ข. ประสบการณ์เกี่ยวกับสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์

ท่านพุทธทาสได้รับประสบการณ์เกี่ยวกับสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ ทั้งแก่ท่านได้มาจำพรรษาอยู่ในสวนโมกขพลารามใหม่ ๆ โดยมีพระสงฆ์รูปหนึ่งมาติดต่อขอให้ท่านลงมือทำงานตามแนวทางของลัทธิคอมมิวนิสต์ แต่ท่านพุทธทาสมิได้สนใจในเรื่องนี้ เมื่อปีพ.ศ. 2483 เมื่อท่านถูกพระเทพปริญาณ (ชูป กล้วยสุก) กล่าวหาว่าท่านรับจ้างคอมมิวนิสต์มาเทศน์ให้คนเล็กลับถือพุทธศาสนา และฟ้องต่อสมเด็จพระสังฆราช (ปลก) วัดเบญจมบพิตร กับสมเด็จพระสังฆราชเจ้าวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น) วัดบวรนิเวศวิหาร ในเรื่องนั้ผู้บริหารประเทศในขณะนั้นไม่เชื่อว่าท่านพุทธทาสเป็นคอมมิวนิสต์ แม้ว่าสมเด็จพระสังฆราช (ปลก) วัดเบญจมบพิตร จะทรงเชื่อคำฟ้องของพระเทพปริญาณ แต่ก็ไม่มีหลักฐานอะไรที่จะมากล่าวโทษท่านพุทธทาสได้ จึงเพียงแต่ทรงเตือนให้ใช้หลักธรรมของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลัก สมเด็จพระสังฆราชองค์ ต่อมา คือสมเด็จพระสังฆราชเจ้าวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น) ไม่ทรงเชื่อเรื่องนั้

ในค่านความคึกลัทธิคอมมิวนิสต์ ท่านได้รู้จักกับนายประเสริฐ ทรัพย์สุนทร นายประเสริฐได้แนะนำให้อ่านหนังสือเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์หลายเรื่อง และได้วิพากษ์วิจารณ์ความคึกคอมมิวนิสต์ แต่ท่านพุทธทาสก็มีใ้ใจในลัทธิคอมมิวนิสต์แต่อย่างใด ต่อมาได้มีโปรเฟสเซอร์ โคเรกเกอร์ ซึ่งเป็น Cultural Assistant ของ USIS ได้มาขอความร่วมมือของท่านคอมมิวนิสต์ โดยจะสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่สวนโมกข์ยังขาดอยู่ ท่านพุทธทาสบอกว่าท่านกลัวกิเลสมากกว่ากลัวคอมมิวนิสต์³² ผู้ที่มาชักชวนจึงกลับไปด้วยความผิดหวัง อย่างไรก็ตามท่านพุทธทาสไม่เคยถูกกล่าวหาจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองว่ามีกิจกรรมกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์แต่อย่างใด

ในวันที่ 15 กันยายน 2517 ท่านพุทธทาสได้บรรยายธรรมเรื่อง "สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา" วันที่ 27 พฤษภาคม 2518 บรรยายเรื่อง "สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้" ท่านพุทธทาสได้บรรยายธรรมในหัวข้อ "ธรรมะกับการเมือง" เป็นการบรรยายธรรมประจำวันเสาร์

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 338.

ภาคอาสาฬหบูชา ปี 2519 เริ่มตั้งแต่วันที่ 3 กรกฎาคม ถึงวันที่ 25 กันยายน 2519 จำนวน 11 ครั้ง เนื้อหาของการบรรยายครั้งนี้เป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมะกับการเมือง ข้อบกพร่องของระบบการเมืองในปัจจุบัน และแนวทางในการนำหลักธรรมเข้ามาใช้ในระบบการเมือง ซึ่งรายละเอียดของเรื่องนี้จะกล่าวถึงในบทต่อไป

ค. ประสบการณ์เกี่ยวกับคณะสงฆ์

ถึงแม้ว่าท่านพุทธทาสจะไม่ได้อำนาจการบริหารให้แก่คณะสงฆ์โดยตรงก็ตาม แต่ท่านพุทธทาสก็ได้เป็นปฏิปักษ์ต่อคณะสงฆ์หรือมหาเถรสมาคม ท่านพุทธทาสยังดำรงสมณศักดิ์โดยปัจจุบันท่านมีสมณศักดิ์เป็น พระธรรมโกศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา แม้ว่าท่านพุทธทาสจะเป็นภิกษุฆราวาส แต่ท่านก็ได้รับการดูแลและสนับสนุนจากกำลังใจจากพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สูงที่อยู่ในธรรมยุติกนิกายหลายรูป ได้แก่ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าวิจิตรญาณวงศ์(ม.ร.ว.ชื่น) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์(เจริญ) วัดเทพศิรินทน์ สมเด็จพระวันรัต(เฮง) และพระศาสนโสภณ(ปลอก) วัดราชาธิวาส ท่านได้ให้กำลังใจท่านพุทธทาสตลอดมา โดยเฉพาะพระศาสนโสภณ(ปลอก) ได้สนับสนุนท่านพุทธทาสให้ครองสมณศักดิ์ เพื่อเป็นการเชิดชูและหนุนให้มิมบทบาทในพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น เมื่อท่านพุทธทาสถูกกล่าวหาโดยพระทิพย์ปริญา ท่านเป็นผู้นำท่านพุทธทาสไปแก้ชกกล่าวหาต่อสมเด็จพระสังฆราชทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์(เจริญ) วัดเทพศิรินทน์ ได้ให้กำลังใจโดยการลงไปเยี่ยมท่านพุทธทาสที่สวนโมกขพลารามเมื่อปี 2479

ถึงแม้ว่าท่านพุทธทาสจะได้รับการโจมตีจากพระสงฆ์บางรูป ที่ไม่พอใจต่อการแสดงทัศนะของท่าน แต่ท่านก็ได้รับกำลังใจจากพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ตลอดมา สิ่งเหล่านี้ทำให้ท่านพุทธทาสมิได้มีความคิดเป็นปฏิปักษ์ต่อคณะสงฆ์ จึงเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่ทำให้ท่านพุทธทาสได้รับการหล่อหลอมจากพุทธศาสนาอีกชั้นหนึ่ง คือนอกจากความสนใจของท่านต่อการค้นคว้าพุทธศาสนาเพื่อเผยแผ่พระธรรมแล้ว สภาพแวดล้อมกับคณะสงฆ์ยังมีส่วนเอื้ออำนวยต่อการค้นคว้าของท่านอีกด้วย อีกประการหนึ่ง คือการที่ท่านพุทธทาสมิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อคณะสงฆ์ ทำให้ความดีของท่านมีลักษณะประณีประนอม มีความนุ่มนวลเน้นสันติวิธี ไม่นิยมความชกแย้ง

ง. ประสบการณ์และความสัมพันธ์กับชนชั้นนำทางการเมืองไทย

นายปรีดี พนมยงค์

นายปรีดี พนมยงค์ รู้จักความคิดของท่านพุทธทาสผ่านทางหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา และเกิดความเลื่อมใสในสวนโมกขพลาราม จึงได้นิมนต์ท่านพุทธทาสไปปรึกษาหารือ กันอย่างจริงจังถึงสามครั้งติดต่อกัน เพื่อดำเนินการก่อตั้งสถานปฏิบัติธรรมตามแบบสวนโมกขพลาราม ขึ้นที่วัดพนมยงค์ อำเภอทุ่งเกว่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในระหว่างนั้น เป็นช่วงสงครามโลก ครั้งที่สอง การดำเนินงานจึงชงักลง ครั้นพอสงครามเลิกได้ไม่นาน นายปรีดีฯ ประสมภยพิบัติ ทางการเมือง จนต้องลี้ภัยไปนอกประเทศ โครงการทำสวนโมกขพลารามที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงระงับไป

นายสัญญา ธรรมศักดิ์

นายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นผู้นำทางการเมืองอีกท่านหนึ่งที่มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับท่านพุทธทาส และให้การสนับสนุนกิจการของสวนโมกขพลาราม ท่านเป็นผู้ที่ริเริ่มการจัดอบรมข้าราชการตุลาการที่บรรจุนิเทศน์สวนโมกขพลาราม นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ในสมัยที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้ถามต่อท่านพุทธทาสถึงหลักธรรมสำหรับผู้ปกครอง ท่านพุทธทาสได้ตอบว่า คือธรรมะของโพธิสัตว์ ได้แก่ สุทธิ ปัญญา เมตตา ชนติ คือ มีความซื่อตรง มีปัญญาไม่ประมาท มีเมตตากรุณา และมีความอดกลั้นอดทน³³

ชนชั้นนำทางการเมืองคนอื่น ๆ ที่มีความใกล้ชิดและให้การสนับสนุนต่อท่านพุทธทาส มีทั้งผู้มาจากคณะผู้พิพากษา ได้แก่ พระยาพิชัยธรรมประคัลภ์ ผู้ให้การสนับสนุนทางการเงินต่อสวนโมกขพลารามจนลોકชีวิตของท่าน พระยาคุณพิกษุสุมันต์ ผู้ช่วยเผยแพร่งานของสวนโมกข์ให้ผู้อื่นได้ทราบ ผู้ที่มาจากฝ่ายมหาดไทย ได้แก่ พระยาอมรฤทธิ์ธำรง (พร้อม ณ ถลาง) ผู้ที่ใกล้ชิดแลกเปลี่ยนความรู้กับท่านในระหว่างที่ไต่พาท่านพุทธทาสที่ระเวนเทศน์จนลอคชีพาคไ้ เมื่อปี 2493 ผู้ที่มีความใกล้ชิดกับท่านพุทธทาสอีกคนหนึ่ง คือมหาทองสืบ กุมาวรงค์ เป็นผู้ที่ทำให้ท่านพุทธทาส

³³ พุทธทาสภิกขุ, สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนขมโม, อภิวประวัติของท่านพุทธทาส เล่าไว้เมื่อวัยสนชยา 2 ชีวิตแห่งการทำงาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2530), หน้า 395.

มีโอกาสเข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าวิบูลยวงศ์(ม.ร.ว.ชื่น) และเป็นผู้ที่ไต่อาารานาให้ท่านพุทธทาสแต่งหนังสือพุทธประวัติให้แก่มหามกุฏราชวิทยาลัย³⁴

จะเห็นได้ว่าผู้ที่ใกล้ชิดกับท่านพุทธทาสมีอยู่ 2 กลุ่มใหญ่ ๆ กลุ่มแรกได้แก่พวกพระและเจ้าที่จัดว่าเป็นชนชั้นสูง กลุ่มที่สอง คือฆราวาสที่มีชื่อเสียงได้ชื่อว่าเป็นปัญญาชน และมีความสัมพันธ์กับท่านพุทธทาสอย่างใดอย่างหนึ่ง การที่ท่านพุทธทาสมีความสัมพันธ์กับบุคคลเหล่านี้ ท่านก็มีได้เคยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับการเมืองต่อบุคคลที่ท่านได้มีความใกล้ชิดกันอย่างใด คงแต่เพียงสนทนากันแต่เรื่องธรรมะที่บริสุทธิ์เท่านั้น³⁵ จึงสามารถกล่าวได้ว่า ความคิดทางการเมืองของท่านได้รับการหล่อหลอมจากคำสอนทางพุทธศาสนาเดรว่าทเป็นสำคัญ ประสพการณ์และการศึกษาของท่านก็มีไต่ทำให้ท่านเบี่ยงเบนออกไปจากแนวทางพุทธศาสนาเดรว่าทแต่อย่างใด

สภาพการณ์ทางสังคมและการเมืองในช่วง พ.ศ.2516-2519

สภาพทั่วไปก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา ประเทศไทยมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข การเมืองของไทยนับตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา ก็มิไปช่วยความสับสนวุ่นวาย เนื่องจากมีการแย่งชิงอำนาจกันระหว่างกลุ่มผู้นำซึ่งประกอบด้วยนายทหารระดับสูง ขุนนาง และชนชั้นสูงทางเศรษฐกิจ การสืบทอดอำนาจทางการเมือง ก็มิไปช่วยการใช้กำลังรุนแรงและขาดความมั่นคงในอำนาจ เนื่องจากการขาดกำลังสนับสนุนจากประชาชน³⁶ จากปี 2475 จนถึงปี 2516 ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ปรากฏว่ามีการใช้กำลังรุนแรงทางการเมืองรวมทั้งสิ้น จำนวน 11 ครั้ง แยกเป็นการปฏิวัติ จำนวน 1 ครั้ง รัฐประหาร จำนวน 6 ครั้ง และการกบฏ จำนวน 4 ครั้ง

³⁴ถาวรธรรม, "พุทธทาสกับสหทัยธรรมปัญญาชนและปรีดี พนมยงค์" มกิตชนตุคส์ปคาคท์, (1 มี.ย.29): 18.

³⁵สัมภาษณ์ พุทธทาสภิกขุ, 25 พฤศจิกายน 2532.

³⁶พงศ์เพ็ญ ศุภนคาวัย, ประชาธิปไตยกับกระบวนการเมืองในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์สมาคมนักสังคมศาสตร์, 2516), หน้า 13.

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 สภาพของข้าราชการทหารและพลเรือน ยังมีความแข็งแกร่งอยู่มาก ช่วงระยะระหว่าง 2475-2500 เป็นช่วงแห่งการต่อสู้ระหว่างกลุ่มพลังเก่ากับกลุ่มพลังใหม่ กลุ่มพลังเก่าได้แก่สถาบันข้าราชการทหารและพลเรือน ซึ่งมีการจัดตั้งสถาบันที่เข้มแข็งมาตั้งแต่เดิม ส่วนกลุ่มพลังใหม่ ได้แก่ การจัดตั้งโครงสร้างและกระบวนการระบอบประชาธิปไตย ซึ่งหมายถึงการพยายามจัดตั้งสถาบันทางการเมืองซึ่งอยู่นอกเหนือจากสถาบันข้าราชการ เพื่อให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจในนโยบายต่าง ๆ³⁷

การรัฐประหารเดือนตุลาคม 2501 โจมพลสฤกษ์ ชนวิทย์ ทำให้การเมืองไทย ต้องเข้าสู่ยุคเผด็จการอำนาจนิยม (authoritarianism) เป็นเวลานานถึง 15 ปี³⁸ ในช่วงปี 2501-2506 รัฐบาลซึ่งมีจอมพลสฤกษ์เป็นนายกรัฐมนตรี เป็นช่วงที่รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ และเน้นการทำให้ประชาชนอยู่ดีกินดี ทำให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจขึ้นอย่างมาก มีการรับความช่วยเหลือจากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสหรัฐอเมริกามากขึ้น ผู้นำของไทยมีส่วนสนับสนุนการสู้รบของสหรัฐอเมริกาในเวียดนามอย่างเต็มที่ เมื่อสถานการณ์ของอเมริกาในเวียดนามต้องพ่ายแพ้ จึงมีผลให้นโยบายต่างประเทศของไทยอ่อนแอลงไป³⁹ การพัฒนาเศรษฐกิจตามแนวของจอมพลสฤกษ์โดยการยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชน ทำให้เกิดผลเสียที่เห็นได้ชัด คือ ทำให้เกิดการเสียดุลระหว่างการพัฒนาทางเศรษฐกิจกับการพัฒนาทางสังคมและการเมือง เมื่อการพัฒนาเศรษฐกิจมีในระดับที่สูง แต่ขาดการพัฒนาทางการเมืองในแนวความคิดประชาธิปไตย ประชาชนโดยทั่วไปยังไม่มีความพร้อมต่อการพัฒนาต่าง ๆ ที่ตนได้รับ จึงทำให้เกิดความสับสนต่อการพัฒนาขึ้น การพัฒนาเศรษฐกิจโดย

³⁷ ลีชิต ชีรเวคิน, วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2519), หน้า 205.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 185.

³⁹ โคนแนลท์ เค. สแวนเนอร์, "พุทธศาสนิกชนกับงานปฏิรูปพุทธศาสนาในเมืองไทย" ใน พุทธศาสนในทัศนะนักวิชาการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2525), หน้า 2.

พึ่งพาความช่วยเหลือจากตะวันตก เป็นผลให้สังคมไทยมีความเป็นตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะรูปแบบวัฒนธรรมการบริโภคต่าง ๆ เป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับรากฐานเดิมของสังคมไทยที่เป็นสังคมเกษตรกรรม มีสังคมอุตสาหกรรม

การพัฒนาเศรษฐกิจในช่วงของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ก่อให้เกิดชนกลุ่มใหม่ทางเศรษฐกิจขึ้น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ กลุ่มนักธุรกิจในการธนาคาร กลุ่มผู้ใช้แรงงานภาคอุตสาหกรรม และกลุ่มนักศึกษา กลุ่มนักธุรกิจในการธนาคาร, กลุ่มผู้ใช้แรงงานภาคอุตสาหกรรม เกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวทางภาคอุตสาหกรรม กิจกรรมสาธารณูปโภค กิจกรรมธนาคารและการลงทุนต่าง ๆ กลุ่มนักศึกษาเกิดขึ้นจากการขยายมหาวิทยาลัยและโรงเรียนอาชีวศึกษาออกไปยังส่วนภูมิภาค ทำให้มีผู้สำเร็จการศึกษาเป็นจำนวนมาก ทลาคแรงงานซึ่งแต่เดิมผู้จบการศึกษาต้องออกไปทำงานในภาครัฐราชการและเอกชน เกิดไม่สามารถรองรับปริมาณของผู้ที่จบการศึกษาจำนวนมากมาได้ ทำให้มีผู้ว่างงานขึ้นจำนวนมาก ผู้ว่างงานเหล่านี้จะเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมและการเมืองในช่วงต่อไป

หลังจากมรณกรรมของจอมพลสฤษดิ์ในปี 2506 จอมพลถนอม กิตติขจร ไล่ขึ้นสืบต่ออำนาจทางการเมือง การเมืองในสมัยของจอมพลถนอมยังเป็นการรวมอำนาจแบบเผด็จการ เช่นเดิม ในขณะที่พลังของกลุ่มนักศึกษาและกลุ่มผู้ใช้แรงงานได้เริ่มมีบทบาทมากขึ้น จอมพลถนอมดำเนินการนโยบายทางการเมืองเช่นเดียวกับจอมพลสฤษดิ์ แต่เมื่อเขามีของจอมพลถนอมไม่สามารถนำมาเปรียบเทียบกับจอมพลสฤษดิ์ได้ กล่าวคือจอมพลสฤษดิ์ เป็นผู้นำเปี่ยมบารมี (charismatic leadership) แต่จอมพลถนอมนั้นมิได้มีลักษณะเช่นนั้น ดังนั้นจึงเกิดคำถามถึงความชอบธรรมของรัฐบาล มีเสียงเรียกร้องจากกลุ่มพลังนักศึกษาปัญญาชนและกลุ่มผู้ใช้แรงงานในประเด็นเรื่องรัฐธรรมนูญและสิทธิเสรีภาพของประชาชน, การต่อต้านเผด็จการทหาร, การต่อต้านการฉ้อราษฎร์บังหลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการเรียกร้องรัฐธรรมนูญเป็นประเด็นสำคัญที่นำไปสู่การเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

หลังจากจอมพลถนอมได้กระทำการรัฐประหารเมื่อปี 2514 ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย(ซึ่งเริ่มจัดตั้งเมื่อปี 2512) ได้มีบทบาทในการทำกิจกรรมทางการเมืองโดยได้รับการสนับสนุนจากสาธารณชน ได้แก่ การประท้วงการขึ้นค่ารถเมล์จาก 50 สตางค์ เป็น 75 สตางค์ การรณรงค์ต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น และการประท้วงประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 299 เกี่ยวกับอำนาจอิสระของศาล บทบาทของศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยได้ขยายออกไปสู่การเรียกร้องรัฐธรรมนูญ

มูลเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เกิดขึ้นจากสาเหตุที่สำคัญหลายประการ ได้แก่ การที่รัฐบาลไม่สามารถแก้ปัญหาทางสังคมและเศรษฐกิจได้ รัฐบาลไม่สามารถปราบปรามการทุจริตและฉ้อราษฎร์บังหลวงให้หมดไปได้ กลับปรากฏว่ามีบุคคลในระดับสูงทางการเมืองบางคนมีส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับการทุจริตและฉ้อราษฎร์บังหลวงอยู่ด้วย ประการสำคัญที่สุดที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คือ กระแสความกดดันของกลุ่มพลังมวลชน นักศึกษา ผู้ใช้แรงงาน ในการเรียกร้องรัฐธรรมนูญ และการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์

สภาพการณ์ทางการเมืองช่วง 14 ตุลาคม 2516-6 ตุลาคม 2519

สภาพทั่วไป

เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 หรือที่เรียกว่า "วันมหาวิปโยค" เริ่มต้นด้วยการแจกใบปลิวเรียกร้องรัฐธรรมนูญของนักศึกษาและอาจารย์กลุ่มหนึ่งในวันที่ 6 ตุลาคม 2516 และถูกตำรวจจับกุมตัว นำไปสู่เหตุการณ์ความวุ่นวายต่าง ๆ โดยศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย ได้จัดชุมนุมประท้วงรัฐบาล ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และขยายออกไปที่อื่นด้วย จนเกิดการนองเลือดขึ้น เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2516 หลังจากที่จอมพลถนอม กิตติขจร ได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และเดินทางออกนอกประเทศแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง นายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี จากนั้นได้มีการพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมาชิกสมัชชาแห่งชาติ จำนวน 2,346 นาย ให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติจากสมาชิกสมัชชาแห่งชาติ เป็นจำนวน 299 นาย มีการแต่งตั้งกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ เพื่อร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ขึ้นมาใช้ หลังจากที่มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับปี 2517 แล้ว ได้มีการเลือกตั้งทั่วไปขึ้นในเดือนเมษายน 2518 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เป็นนายกรัฐมนตรีในรัฐบาลชุดใหม่ หลังจากบริหารประเทศไปได้ไม่นาน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ประกาศยุบสภาเพื่อเลือกตั้งใหม่ รัฐบาลชุดใหม่มี ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี บริหารประเทศอยู่จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

สภาพการณ์ทางการเมือง

ในช่วงระยะตั้งแต่หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 จนถึง 6 ตุลาคม 2519 นั้น แนวความคิดประชาธิปไตยได้เป็นที่แพร่หลายและได้รับการแสดงออกอย่างมากจากกลุ่มพลังมวลชน

นักศึกษา ปัญญาชน และกลุ่มผู้ใช้แรงงาน โดยเฉพาะหลังจากมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับปี 2517 แล้ว การเมืองไทยมีลักษณะที่เห็นได้ชัด 4 ประการ คือ.-⁴⁰

1. การเรียกร้องทางการเมืองมีมากขึ้นจนแทบจะเห็นได้จากสถิติของการเรียกร้อง การประท้วง การนัดหยุดงาน เกิดขึ้นในปี 2516 จำนวน 501 ครั้ง ปี 2517 จำนวน 357 ครั้ง ปี 2518 จำนวน 241 ครั้ง ปี 2519 จำนวน 133 ครั้ง

2. มีปฏิกิริยาโต้ตอบจากกลุ่มอนุรักษ์นิยม มีกลุ่มทางความคิดในทางรุนแรงเกิดขึ้น ก่อต้านกับกลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่ ตัวอย่างของกลุ่มนี้ ได้แก่ ขบวนการปฏิรูปแห่งชาติ ศูนย์อาสาชื้อแห่งประเทศไทย ศูนย์อาสาชื้อเสรี กลุ่มนวพล กลุ่มกระทิงแดง กลุ่มพิทักษ์ชาติไทย สหพันธ์นักศึกษาครูแนวร่วมต่อต้านเผด็จการจักรวรรดินิยมคอมมิวนิสต์ กลุ่มประชาชนอนุรักษ์ชาติไทย กลุ่มวิหคสายฟ้า กลุ่มลูกเสือชาวบ้าน กลุ่มเยาวชนเสรีและหญิงไทย กลุ่มกรรมกรแท็กซี่ กลุ่มอาสาแนวร่วมบางซื่อ กลุ่มวัคสะพานพระโขนง กลุ่มประสานงานความมั่นคงแห่งประเทศไทย กลุ่มกรรมกรสามล้อ กลุ่มประชาธิปไตยสถานีวิทยานเกราะ เป็นต้น

3. มีการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา สิ่งที่เห็นได้ชัด คือ การที่ตำรวจกลุ่มหนึ่งยกพวกไปทำลายบ้านม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรี การยกพวกเข้าเผามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ การพยายามขว้างระเบิดที่ทำการพรรคพลังใหม่ การขว้างระเบิดจุ่มขมหาเสียงของพรรคพลังใหม่ที่จังหวัดชัยนาท เป็นต้น

4. ความคิดทางการเมืองแตกแยกสุดโต่งสองขั้ว มีการแบ่งเป็นซ้ายหรือฝ่ายที่นิยมลัทธิสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ กับฝ่ายขวาที่สนับสนุนลัทธิทุนนิยม กลุ่มฝ่ายซ้ายที่สำคัญได้แก่ กลุ่มประชาชนเพื่อประชาธิปไตย (ปช.ปช.) ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (ส.น.ท.) สหพันธ์นักศึกษาเสรีแห่งประเทศไทย แนวร่วมต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ สหภาพแรงงานแห่งประเทศไทย สหพันธ์ชาวนาแห่งประเทศไทย เป็นต้น สำหรับขบวนการของกลุ่มฝ่ายขวาซึ่งจัดองค์การขึ้นมาได้แก่ กลุ่มนวพล ลูกเสือชาวบ้าน กลุ่มชาวนา และกลุ่มสหภาพแรงงาน สององค์การแรก มีความเกี่ยวข้องกับหน่วยงานของรัฐทั้งฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร สององค์การหลังจัดตั้งขึ้นมาโดยอิสระต่าง ๆ กัน ทั้งสองกลุ่มเกิดการประจัญหน้ากันทางการเมือง มีพวกที่อยู่ตรงกลาง

⁴⁰ลลิต ชีรเวคิน, วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย, หน้า 237-238.

ระหว่างฝ่ายชายกับฝ่ายขวา เป็นพวกเสรีประชาธิปไตย ซึ่งถูกขนานนามด้วยฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา⁴¹

ปรากฏการณ์ซึ่งเป็นที่มาของความรุนแรงทางการเมืองในเวลาต่อมาอย่างหนึ่ง คือ การที่พิมพ์วรรณกรรมฝ่ายซ้ายออกมาเป็นจำนวนมาก หนังสือประเภทนี้มีความโน้มเอียงไปในทางเผยแพร่แนวความคิดคำสอนของลัทธิคอมมิวนิสต์ สังคมนิยม มาร์กซิสต์⁴² มีการจัดนิทรรศการเกี่ยวกับสาธารณรัฐประชาชนจีน การจัดนิทรรศการทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องสังคมนิยม การจัดนิทรรศการฆ่าและ กอ.รมน. ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความเบียดเบียน ทำให้สังคมนิยมทั่วไปเกิดความกลัวซ้าย และมองนักศึกษาว่าเป็นพวกซ้าย ทำให้พลังของนักศึกษาได้รับการสนับสนุนจากประชาชนลดน้อยลง ประชาชนจึงหันไปเรียกร้องและสนับสนุนพลังทางทหาร เพื่อให้เข้ามาเป็นผู้รักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

แม้แต่ภายในสถาบันสงฆ์ก็มีการแสดงความคิดที่ขัดแย้งกัน โดยมีการแบ่งกลุ่มพระสงฆ์เป็นพระสงฆ์ฝ่ายซ้ายและพระสงฆ์ฝ่ายขวา พระสงฆ์ฝ่ายซ้ายแสดงออกถึงความคิดในการสนับสนุนลัทธิสังคมนิยม ในขณะที่พระสงฆ์ฝ่ายขวามีความคิดที่ต่อต้านอย่างรุนแรงต่อลัทธิสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ เกิดการทอเทกันทางความคิดระหว่างพระสงฆ์ทั้งสองกลุ่ม กระทั่งมีการวิพากษ์วิจารณ์พระภิกษุทโชที่โคกกล่าวว่ "ฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป" แต่พระภิกษุทโชได้ชี้แจงภายหลังว่า "ฆ่าคอมมิวนิสต์" หมายถึงการฆ่าลัทธิหรือความคิดคอมมิวนิสต์ มิใช่เป็นการฆ่าคอมมิวนิสต์ที่เป็นตัวบุคคลแต่อย่างใด⁴³

ประเด็นที่สำคัญประเด็นหนึ่งในการเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 คือการที่สถาบันข้าราชการทหารและพลเรือนเกิดความไม่พอใจต่อมหาที่เพิ่มสูงขึ้นของศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย รวมถึงการเกิดขึ้นของกลุ่มใหม่ ๆ ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นพวกซ้าย ภาพพจน์ของฝ่ายทหารได้รับการดูหมิ่นให้ค่อยลงไป โดยเฉพาะหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เป็นต้นมา

⁴¹ สมบูรณ์ สุขสำราญ, พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 78-82.

⁴² สุรพันธ์ ทับสุวรรณ, "ความล้มเหลวของประชาธิปไตยในประเทศไทย ระหว่าง 14 ตุลาคม ถึง 6 ตุลาคม 2519" (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 111.

⁴³ สมบูรณ์ สุขสำราญ, พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม, หน้า 107-112.

กระแสความคิดประชาธิปไตยและการเรียกร้องมีสูง จึงเป็นการสังคมนิยมไม่พอใจให้ทวีมากขึ้น เมื่อสถานการณ์ต่าง ๆ เพิ่มความกดดันต่อกลุ่มข้าราชการมากขึ้น ความกดดันนี้จึงทำให้เกิดกระแสต่อต้านกลุ่มหัวก้าวหน้าและกลุ่มฝ่ายซ้าย จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

เมื่อพิจารณาความเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในวันที่ 1 ธันวาคม 2485 และใ้ปฏิบัติการต่อเนื่องกันมาโดยไม่หยุดยั้งชักรอน ตลอดระยะเวลาการต่อสู้ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย มีการต่อสู้โดยใช้กำลังอาวุธมาตั้งแต่ปี 2508 พรรคได้ใช้นโยบายทางการต่อสู้ 2 ด้านในเวลาเดียวกัน คือ การต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธและการต่อสู้ทางการเมือง⁴⁴ พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยยึดถือทฤษฎีมาร์กซ์-เลนินโดยเคร่งครัด ใช้การวิเคราะห์การต่อสู้ทางอาวุธและการเคลื่อนไหวทางการเมืองในหมู่ประชาชนอย่างสันติวิธี อิงวิธีการประชาธิปไตย ยุทธวิธีมีลักษณะไม่เคร่งครัด แต่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพความเป็นจริง⁴⁵

หลังจากเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ได้แนวร่วมเป็นนักศึกษาและปัญญาชนที่หลบหนีเข้าป่าเป็นปฏิปักษ์กับฝ่ายรัฐบาล นักศึกษาและปัญญาชนกลุ่มนี้ไม่มีประสบการณ์การสู้รบในป่า แต่มีความรู้ความสามารถในการประชาสัมพันธ์ การสอน และการแพทย์ บุคคลเหล่านี้ มีอาชีพเป็นแพทย์ พยาบาล ครูบาอาจารย์ นักกฎหมายและชนชั้นมันสมองอื่น ๆ จึงเป็นการเปิดโอกาสสร้างความเติบโตให้แก่พรรคอยู่ไม่น้อยในช่วงนี้⁴⁶

กระแสความคิดที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์ได้รับการสานต่อจากรัฐบาลภายหลังจากเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ซึ่งมีนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลชุดนี้มั่นนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์อย่างเต็มที่ มีการอบรมข้าราชการตามกรมกองต่าง ๆ ให้ตระหนักถึงภัยของคอมมิวนิสต์ มีการต่อต้านประเทศที่ปกครองระบอบคอมมิวนิสต์ การปลูกความรู้สึกราชาชาตินิยม การคุกคามต่อ

⁴⁴ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์กับการเมืองไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 222.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

⁴⁶ ทอม่าเมื่อรัฐบาลได้มีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 และ 65/2525 เป็นการเรียกร้องให้ผู้ที่ฝักใฝ่ในขบวนการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้กลับมาร่วมพัฒนาชาติ ภายหลังปี 2525 พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยจึงอ่อนกำลังลงมาก.

สิทธิเสรีภาพของสื่อมวลชน สิ่งเหล่านี้ทำให้ภาพพจน์รัฐบาล ถูกมองในแง่ลบ มีความพยายามที่จะล้มล้างรัฐบาล กิ่งที่ไค่เกิดกรณีกบฏ 26 มีนาคม 2520 โดยหัวหน้าของผู้นักการคือ พล.อ.ฉัตรชัย หิริชัย ไค่ถูกประหารชีวิตเนื่องจากฆ่าคนตาย หลังจากนั้น ไค่มีการปฏิวัติยึดอำนาจด้วยกำลังทหารอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2520 รัฐบาลชุดใหม่มี พล.อ.เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ เป็นนายกรัฐมนตรี

จากการศึกษาสภาพการณ์ทางสังคมและการเมือง ช่วงระหว่าง พ.ศ.2516-2519 จะเห็นได้ว่าเป็นช่วงที่มีความวุ่นวายทางสังคมและการเมืองสูงมากช่วงหนึ่ง เป็นช่วงที่กระแสวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมืองแบบประชาธิปไตย และแบบสังคมนิยมมาร์กซิสต์หรือคอมมิวนิสต์ กำลังต่อสู้กันอย่างมา การขยายตัวของเศรษฐกิจในอัตราส่วนที่ไม่พอกับการพัฒนาทางการเมือง ความกดดันกลุ่มพลังทางการเมืองที่มีความต้องการเรียกร้องประชาธิปไตย ตลอดจนการใช้อำนาจเบ็ดเสร็จของผู้นำประเทศ เหล่านี้ล้วนเป็นพลังผลักดันที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายและการใช้กำลังรุนแรงทางการเมืองในช่วงนี้

จากสภาพการณ์ทางสังคมและการเมืองในช่วง 2516-2519 นี้เอง จึงเป็นประเด็นทางการเมืองที่ทำให้ท่านพุทธทาส ได้นำมาวิพากษ์วิจารณ์ ข้อบกพร่องที่เกิดขึ้นจากระบบการเมืองในปัจจุบัน และท่านได้เสนอแนะแนวทางการนำธรรมะเข้ามาใช้ปฏิบัติในระบบการเมือง เป็นที่น่าพิจารณาว่าก่อนหน้าเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ท่านพุทธทาสมิได้เสนอความคิดวิพากษ์วิจารณ์ระบบการเมือง และเสนอแนวทางใด ๆ เกี่ยวกับการเมือง ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า "ก่อนหน้านั้นไม่มีประเด็นจะวิพากษ์วิจารณ์"⁴⁷ เมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้นมาแล้วก็พบว่าทั้งเสรีประชาธิปไตยและสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ต่างก็ใช้ไม่ได้เหมือนกัน ไม่มีระบบการเมืองไหนที่จะสร้างสันติภาพขึ้นมาได้⁴⁸ ท่านจึงต้องเสนอแนวทางระบบของการเมืองที่มีธรรมกำกับต่อสาธารณชน

ในบทนี้ เราอาจจะสรุปได้ว่า จากการศึกษาถึงประวัติชีวิต, นิสัย, ลักษณะส่วนตัว, การศึกษา, ประสบการณ์ และสภาพการณ์ทางสังคมและการเมืองที่มีส่วนต่อการก่อรูปความคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ พบว่าท่านพุทธทาสได้รับการหล่อหลอมความคิดทางพุทธศาสนา

⁴⁷สัมภาษณ์ พุทธทาสภิกขุ, 22 เมษายน 2531.

⁴⁸สัมภาษณ์ พุทธทาสภิกขุ, 25 พฤศจิกายน 2532.

นิกายเถรวาทมาตั้งแต่เยาว์วัยจนกระทั่งบวชเป็นภิกษุ ได้มีโอกาสศึกษาคัมภีร์ทางพุทธศาสนา มาตั้งแต่ยังมีไต่บวชเป็นภิกษุ นอกจากนั้นยังมีความรู้รอบด้าน ทั้งศาสนวิทยา ปรัชญา วิทยาศาสตร์ และโบราณคดี ท่านยังเป็นผู้ที่ให้ความสนใจต่อเหตุการณ์บ้านเมือง ความคิดไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อ สถาบันสงฆ์ ความคิดของท่านจึงมีลักษณะที่ประนีประนอม เน้นสันติวิธีในการแก้ปัญหาต่าง ๆ เมื่อท่านพิจารณาเหตุการณ์ทางสังคมและการเมือง ในช่วง 2516-2519 ท่านพบว่าระบบ การเมืองที่ยึดถือหรือนิยมกันอยู่ในสังคมขณะนั้น เป็นระบบการเมืองที่ไม่ถูกต้อง ท่านจึงเสนอ ทางออก อันเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) เข้ามาแก้ปัญหาหรือข้อบกพร่องต่าง ๆ ของ ระบบการเมือง และสังคม กังนั้น ในบทต่อไป ผู้วิจัยจะพิจารณาประเด็น "ธรรมะกับการเมือง" ซึ่งกล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมะกับการเมือง ปัญหาข้อบกพร่องของระบบการเมืองใน ปัจจุบัน และแนวทางการนำธรรมะเข้าแก้ปัญหาข้อบกพร่องของระบบการเมือง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย